Синові Аскару

Аксай, Коксай, Сарисай — землі обійшов, А ніде такої, як ти, не знайшов...

Киргизька народна пісня

І приходить вісник до Іова й каже: "А отроків потято гострим мечем..."

"Книга Іова"

.....

Знову й знову хлібороби орють поле.

Знову й знову висівають зерно в землю,

Знову й знову дощі посилає небо...

У надії люди орють поле,

У надії люди висівають зерно,

У надії люди виходять у море...

"Т херагатха" 527 536. З пам'яток староіндійської літератури

1

Змерзши й закутавшись у товсту вовняну хустку, вчителька Інкамал-апай розповідала на уроці географії про Цейлон, казковий острів в океані поблизу берегів Індії. На шкільній карті той Цейлон мав вигляд краплини під вим'ям великої землі. А послухаєш — чого тільки там немає: і мавпи, й слони, й банани (фрукти якісь), і чай найліпший у світі, і всякі інші дивовижні плоди й незнані рослини. Але що там найпринадніше — так це спекота: вона там така, що живи собі весь рік і ні про що не турбуйся, зовсім не треба "і чобіт, ні шапки, ні онуч, ні кожуха.

А дрова й поготів ні до чого. А коли так, то не треба ходити в поле по курей, не треба носити на собі, зігнувшись у три погибелі, важучі оберемки хмизу додому. От де життя! Ходи собі як ходиться, грійся на сонці, а ні — спочивай у холодочку. Вдень і вночі на Цейлоні тепло, благодать, літо за літом іде. Купайся скільки хочеш — з ранку до вечора. Набридне — ну тоді птаховерблюдів 1 ганяй, птаховерблюди ж там водяться, неодмінно повинні водитися, де ж їм ще бути, цим величезним і дурним птахам. Розумні птахи на Цейлоні — будь ласка, теж є: папуги. Захочеш — піймаєш папугу, навчиш його співати й сміятися та ще й танцювати. А що, папуга такий птах, що все може. Кажуть, є папуги, які й читати вміють. Хтось із аїльних сам бачив на джамбульському базарі папугу, що читає. Піднесеш йому газету, а він шпарить і не затнеться.

Еге ж, чого тільки немає на Цейлоні, яких тільки див. Живи собі й ні про що не думай. Знай тільки одне: не попадайся на очі баєві-плантатору. Той з батогом ходить. Цей-лонців по спині періщить, як рабів. Гнобитель! Ха, та зацідити б йому у вухо так, щоб аж іскри з очей посипалися. Батога одібрати, а його самого примусити працювати. І ніяких потурань експлуататорам і всяким там капіталістам, ніяких розмов: працюй сам за себе, і все! Відомо ж, від них і фашисти пішли... От і війна від того. Скільки вже людей з аїлу загинуло на

фронті. Мати щодня плаче, не каже нічого, а плаче, боїться, що батька вб'ють. А сусідці сказала: куди я, каже, тоді з чотирма...

Щулячись у холодному класі, терпляче перечікуючи приступи кашлю в учнів, Інкамал-апай розповідала далі про Цейлон, про моря, про теплі краї. Вірячи й не вірячи почутому (надто вже розпречудово було в тих краях), Султан-мурат щиро жалкував у такі хвилини, що живе не на Цейлоні. "От де життя!" — думав він, крайком ока позираючи у вікно. Це він умів. Ніби дивиться на вчителя, а сам милується тим, що за вікном. Але за вікном нічого особливого не було. Негода, та й годі. Йшов сніг — сипала тверда, гостра крупа. Сніжинки тупо шерхотіли, шкряботіли, б'ючись у шибки. На шибках понаростала паморозь. Помутніли вікна. Замазка на рамах понабухала, від холоду подекуди пооблуплювалась і попадала на підвіконня, позаляпуване чорнилом. "На Цейлоні, мабуть, і замазка не потрібна,— гадав він.— А нащо вона? Та й вікна навіщо, та й самих будинків не треба. Нап'яв курінь, укрив листям — й живи..."

Птаховерблюди (тюякуш — тюрк.) — страуси.

Од вікна весь час піддувало, чути було навіть, як вітер посвистує потайки в щілинах рами, дуже вже тягло в правий бік од вікна. Доведеться терпіти. Інкамал-апай пересадила його сюди, до вікна. "Ти,— каже,— Султанмурате, найсильніший у класі. Ти витримаєш". А раніше, до холодів, тут сиділа Мирзагуль, її пересадили на місце Султанмурата. Там не так дме. Але краще було б, якби її залишили тут же, за цією партою. Все одно холод він на себе приймає. Сиділи б рядочком. А то —підійдеш на перерві, а вона червоніє. З усіма як з усіма, а підійде він, вона червоніє й тікає. Не ганятися ж за нею. Геть засміють. Ці дівчиська завжди вміють щось вигадати. Зразу підуть записочки: "Султан-мурат + Мирзагуль = екі ашик" А так сиділи б рядочком — і нічого не скажеш.

За вікном мела хуртовина. Сніг сипле і сипле. Ясного дня глянеш із класу — гори завжди перед очима. Сама школа на пагорбі, над аїлом стоїть високо. Аїл унизу, школа вгорі. Тому звідси, із школи, видно добре. Далекі снігові гори — мов на картинці. .Зараз же ледве вгадувалися в імлі їхні похмурі обриси.

Ноги мерзнуть, і руки мерзнуть. Навіть спина холоне. Як же холодно в класі! Раніше, до війни, в школі топили злежаними овечими кізяками. Як вугілля: дуже горіли ті кізяки. А тепер привезуть соломи. Ну погуде-погуде солома в грубах, а тепла ніякого. За два дні й соломи немає. Тільки сміття від неї.

Шкода, що клімат в Талаських горах не такий, як у теплих краях. Клімат інший, і життя було б інше. Свої слони водилися б. На слонах їздили б, як на волах. А що — не боялися б. Перший сів би на слона, просто на голову між вухами, як намальовано в підручнику, і поїхав би по аїлу. Тут люди з усіх боків: "Дивіться, хутчіше сюди — Султан-мурат, син Бекбая, на слоні!" Нехай би тоді Мирзагуль помилувалась, пошкодувала б... Подумаєш, красуня! Не можна вже до неї й підступитися. І мавпу завів би собі. І папугу, що газету читає. Посадив би їх теж на слона позад себе. Місця ж вистачить, на слоновій спині всім класом всістися можна. Це вже так! Не від когось чув, сам знає.

Слона живого він бачив на власні очі, про це всім відомо, і мавпу живу бачив, і всяких інііїих звірів. Про це всі

Екі ашик — двоє закоханих.

знають в аїлі, скільки разів сам розповідав. Еге ж, пощастило тоді, пофортунило...

Перед війною, саме за рік перед війною, трапився в його житті той пам'ятний випадок. Теж було літо. Саме сіно косили. Його батько, Бекбай, возив пальне з Джамбула на нафтосклад тутешньої МТС. Кожен колгосп зобов'язаний був дати транспорт. Батько жартував, ціну собі набивав: я, каже, не простий арабакеч а золотий — за мене, за моїх коней, за бричку колгосп плату дістає від казни. Я, каже, колгоспові банківські гроші добуваю. Тому бухгалтер, побачивши мене, з коня злазить, щоб привітатися...

Бричка в батька була спеціально обладнана для перевезення гасу. Кузова немає, а просто четверо коліс з двома великими залізними бочками, вставленими в гнізда подушок, спереду, на самому передку, сидіння для їздового. От і весь віз. На сидінні там удвох їхати можна, а трьом уже — зась, не помістишся. Зате коні були підібрані найкращі. Добра, витривала пара була в запрязі в батька.

Чалий жеребець Чабдар і гнідий — Чонтору. І збруя підігнана до них добряча, як на примірку. Хомути, посторонки з казенної ялової шкіри, змазані дьогтем. Рви — не порвеш. А інакше й не можна в такій далекій дорозі. Батько любив, щоб. усе було надійне, справне. Коні в нього завжди доглянуті. Бувало, як побіжать Чабдар і Чонтору влад, дружно, гривами підкидаючи, похитуючись на плавному ходу, мов дві рибини, що пливуть поруч, любо глянути! Люди здалека впізнавали по стуку коліс: "Це Бекбай покотив у Джамбул". Туди й назад — два дні забирала дорога. Назад повертався Бекбай — ніби й не було тієї сотні з гаком кілометрів. Дивувалися люди: "У Бекбая бричка йде, як поїзд по рейках!" Дивувалися вони недаремно. Втомлену або ліниву упряжку можна по скрипу коліс упізнати. Поки проїде повз тебе, геть душу вимотає. А в Бекбая коні завжди були на свіжому ходу. Тому, певно, й доручали йому найвідповідальніші поїздки.

Так от, позаторік, тільки закінчили навчання, тільки канікули почалися, батькб й каже:

— Хочеш, до міста візьму?

Султанмуратові аж дух перехопило від радості. Ще б пак! Як угадав батько, що йому до міста давно кортіло? Він же ще ні разу в місті не був. От здорово!

— Тільки ти теє, не дуже галасуй,— лукаво посварився

Арабакеч — возій.

батько.— А то менші такий бунт зчинять, що й не поїдеш нікуди.

Це правда. Аджімурат — той менший на три роки — ні в чому й ніколи не поступиться. Впертий, як віслюк. Коли батько дома, до нього не проб'єшся, було, через того Аджі-мурата. Все він крутиться коло батька. Ніби тільки він один, а інших зовсім немає. Дві молодші сестрички, вони ж зовсім маленькі тоді були, і ті, траплялося, плачем добивалися батьківської ласки. Сусіди й ті не розуміли, що за настирлива любов така молодшого сина до батька. Бабуня Ару-укан — сувора, суха, мов патичок, із скрипливим голосом, її всі бояться. Так от вона не раз і не двічі остерігала, вхопивши коструватими пальцями Аджімурата за вухо:

— Ой, не перед добром ти липнеш до батька, зірвиголово! Не минеться на землі без великого лиха! Де це видано, щоб хлопчик так тужив за живим батьком! Що це за дитина така? Ой люди, згадаєте мої слова, на всіх нас накличе він біду!

Мати одшепчеться, одплюється, потиличника дасть Аджімуратові, а бабуні Аруукан перечити не сміє. її всі боялися.

А вона, бабуня Аруукан, отже, недаремно говорила. Так воно й сталося. Шкода Аджімурата. Він уже великий, у третьому класі, намагається і взнаки не дати, тримається, особливо при матері, а насправді так і чекає, що батько повернеться з фронту йе сьогодні-завтра. Лягаючи спати, він шепоче, як дорослий, на ніч молитву: "Дай боже, щоб завтра тато приїхав". І так щодня. Дивний. Сподівається: засне, а прокинеться — і все змінилося, сталося диво.

Та коли б повернувся батько з війни живий, нехай би тоді був він десь Аджімуратів і нехай би носив Аджімурата на руках, на голові. Аби тільки приїхав нарешті. Аби тільки побачити його живого й здорового. Йому, Султанмура-тові, й того щастя вистачило б. Аби тільки повернувся батько.

Як би він тепер хотів, щоб повторилася та подія в сім'ї, коли батько повернувся з Чуйського каналу. Туди, на будівництво, він їздив позаминулого літа, теж їздовим, на цілих п'ять місяців, усе літо й осінь возив там землю. Стахановцем став.

А приїхав додому надвечір. Колеса несподівано застукотіли в дворі, коні форкнули. Діти посхоплювалися. Батько! Худющий, засмаглий, наче циган, заросший. І одежа на ньому, потім казала мати, як на волоцюзі. Чоботи тільки нові, хромові. Аджімурат перший добіг, кинувся батькові на шию й прилип, як учепився, так і не відпускав. А сам плаче/ аж захлинається, і все торочить:

— Ата, атаке, ата, атаке...1

Батько тулить його до себе, сльози на очах. Тут сусіди збіглися. Дивляться і теж плачуть. А мати, збентежена й щаслива, бігає навколо, хоче відірвати Аджімурата від батька: <

— Та відпусти ж ти батька! Годі. Не ти тільки. Дай же й іншим. Ну який же ти дурненький. Господи, подивися, оно прийшли привітатися...

А той хоч би що...

Султанмурат відчув, як щось зрушилося в ньому й гарячою набухлою грудкою підступило до горла. В роті стало солоно. А ще казав, що ніколи й нізащо не заплаче. Він зараз же взяв себе в руки. Стрепенувся.

А урок тривав. Інкамал-апай розповідала тепер уже про Яву, про Борнео, про Австралію. Знов-таки — чудові землі, вічне літо. Крокодили, мавпи, пальми й усілякі нечувані речі. А кенгуру — та це ж диво з усіх див! Дитинку в сумку на череві вкине й скаче з нею, носить її при собі. Придумала ж кенгуру, або, правдивіше, придумалося ж таке в природі...

От кенгуру він не бачив. Чого не бачив, того не бачив. А жаль. Зате слона, мавпу і —всяких інших звірів побачив зблизька. Руку простягнути — й дістанеш...

Того дня, коли батько сказав, що візьме його з собою до міста, Султанмурат не знав, куди себе подіти. Його розпирало від нетерпіння, від захвату, та от біда — сказати про це нікому не смів. Коли б довідався Аджімурат, зчинилося б велике ревище: чого йому, Султанмуратові, можна, а мені не можна, чого батько бере його з собою, а мене не бере? І що ти йому скажеш? І тому до непогамовної радості й чекання завтрашньої

мандрівки примішувалося почуття якоїсь провини перед братом. І все ж дуже кортіло розповісти братикові й сестричкам про те, що мало бути. Дуже кортіло відкритися. Але батько, й особливо мати, суворо-пресуворо наказали не робити цього. Нехай менші довідаються, коли він уже буде в дорозі. Так краще. Насилу і він зумів перебороти себе, зберегти цей секрет. Мало не вмер, знемігся від таємниці. Зате того дня він був такий {старанний, такий слухняний, такий дбайливий і добрий

Ата, атаке — тато, таточко.

з усіма, як ніколи. Все робив, скрізь устигав. І теля перепнув, щоб паслося воно на іншому місці, й картоплю підгортав на грядці і матері допоміг прати, і найменшу, Алматай, умив, коли та впала в калюжу, і ще, й ще переробив багато всякої роботи. Коротше кажучи, того дня він був такий ретельний, що навіть мати не втерпіла, всміхнулася, хитаючи головою.

— Що це на тебе найшло? —— ховаючи усмішку, казала вона.— Коли б завжди такий — от щастя було б! Хоча б не зурочити! А може, не відпускати тебе до міста? Дуже вже ти в мене помічник хороший.

Та це вона так, до слова. А сама тісто поставила, коржів напекла в дорогу і всякої іншої страви наготувала. Масла стопила, також у дорогу, в пляшку налила.

Увечері всією сім'єю пили чай з самовара. Із сметаною, з гарячими коржами. Посідали надворі, під яблунею біля арика. Коло батька вмостилися менші — з одного боку Ад-жімурат, з другого — дівчатка. Мати чай наливала, а Сул-танмурат подавав піали, вугілля підкидав у самовар. З охотою все це

робив. А сам собі думав, що зав.тра він уже буде в місті. Батько разів зо два підморгнув йому. Мало того — розіграв на очах у брата.

— А що, Аджіке,— сьорбаючи чай, звернувся він до молодшого сина,— Чорногривого свого не об'їздив ще?

— Ні, ата,— почав скаржитися Аджімурат.— Він такий вредний, бачу. Бігає за мною, як собачка. Я його годую, напуваю, один раз він навіть до школи прибігав. Стояв під вікном, ждав, коли я вийду на перерву, весь клас бачив. А сідати на нього не дозволяє, скидає зразу ж, та ще й хвицається...

— І немає кому допомогти тобі об'їздити його як слід? — поспівчував батько нібито так, між іншим.

— Я це зроблю, Аджіке,— з готовністю обізвався Сультанмурат.— Обов'язково сам об'їжджу...

— Ура-а! — схопився з місця молодший.— Ходім!

— Ану 'лишень сядь на місце! — осмикнула його мати,— Сядь, не крутись. Поп'єте чаю, як люди, а тоді встигнете.

Мова йшла про віслючка-дволітка, Аджімуратового улюбленця. Весною торік подарував його дітям дядько по матері — Нургази. До літа віслючок дуже підріс, зміцнів. Пора було об'їжджати довговухого, щоб привчити до сідла, до роботи. В домашньому ж господарстві завжди потрібен підсобний ослик — то до млина, то по дрова, то підвезти всяку всячину. Тому й подарував його дядько Нургази. Та з першого дня заволодів осликом Аджімурат. Упертий, гамірливий хлопчик так доглядав ослика і піклувався про нього, що й не

підступитись. Тільки що — не чіпайте ослика! Я сам його нагодую, я сам його напою. Одного разу брати навіть побилися за нього. Мати покарала старшого, бо перепало від нього молодшому. І відтоді затаїв образу Султан-мурат. Коли ж настала пора об'їжджати ослика, відмахнувся: якщо він твій, сам і об'їжджай, а мене не проси, мені діла до нього немає. Хоч саме в цьому ділі Султанмурат був мастак. З дитинства наловчився. Любив він приборкувати неуків. Це як боротьба, хто кого. Всіх сусідських лошат, бичків, віслючків об'їжджав завжди він. Молодняк звичайно навчає котрийсь із спритних хлопчиків. Дорослий чоловік не може через свою вагу. З таким проханням люди зверталися до Султанмурата шанобливо: "Султанмуратс, любий, як матимеш час, поїздь на нашому бичкові". Або: "Султане, дорогий, навчи уму-розуму нашого молодшого крикуна віслюка. Мусі не дає сісти на спину, кусається, б'ється. Крім тебе, ніхто не поладнає..."

От якої слави зажив він, а братові рідному відмовляв, ще й під'юджував, глузував, коли той разів зо два впав з любимого віслюка й набив синців на лобі. Дражнив Аджі-мурата:

— Він за тобою замість собаки слідком бігатиме! Ти ще наплачешся'з ним!

Ех, як негоже було, виявляється. Тільки тоді це зрозумів, коли батько натякнув. От у які дурні він пошився, з молодшим так недостойно рахунки зводив. І тепер, коли передбачалася поїздка до міста, про яку молодший не знав, Султанмурата гризла совість і таке каяття переповнювало, що ладен був прощення просити, ладен був зробити для брата що завгодно.

Попивши чаю, пішли разом з батьком на лужок за городами. Спершу зібрали все каміння навколо, поодкидали його далі. Потім загнуздали Чорногривого — так урочисто

називав свого ослика Аджімурат. Батько держав Чорногривого за вуха, а Султанмурат приноровився накинути вуздечку.

Потім підперезав штани тугіше — діло ж бо мало бути нелегке. І тоді почалася циркова вистава. За час привільного життя під опікою Аджімурата Чорногривий устиг, виявляється, погану звичку набути. Одразу почав хвицатися, скидати задом, шарахатися на всі боки. Знав уже, хитрун, як кидати вершника. Та не знав він, з ким діло має. Султанмурат падав, однак не барився, зразу ж схоплювався, вискакував на ходу, лягаючи животом на хребет Чорногривого, ще прийом—і опинявся верхи на ослі. Той знову бунтувати, знову падіння, знову спроба...

У Султанмурата все це виходило спритно й навіть весело. Річ у тім, що треба знати, як падати! Чому люди кажуть, що, впавши з віслюка, заб'єшся дужче, аніж коли беркицьнеш з коня чи з верблюда? Здавалося б, мало бути навпаки. Секрет полягає в тому, що, падаючи, треба приземлитися на руки. Висота падіння з коня, надто з верблюда, дає можливість потерпілому зорієнтуватися. З віслюка недосвідчений верхівець падає мішком, не встигає навіть отямитись.

Султанмурат знав це з власного досвіду. За нього не було чого боятися. Розшумілися, розвеселилися, розгаласувалися. Батько вхопився за живіт, реготав до сліз. На гамір позбігалися хлопчаки. В одного з них була собака, їй здалося, що й вона також повинна взяти участь у цій метушні, і заходилася, гавкаючи, ганятися за Чорногривим. Той з переляку ще дужче припустив, а Султанмурат, на завидки всім, почав показувати джигітівку, як тсоавіахімівці. На ходу зіскакував з Чорногривого і знову вискакував на нього, зіскакував і знову вискакував...

Отак до війни кавалеристи-тсоавіахімівці тренувалися на луках біля сільради. А' свої аїльні джигіти навчались після роботи. Лозу рубали на скаку. На бігу зіскакували з сідла і знову вискакували. їх нагороджували значками. Гарні були значки, на ланцюжках, гвинтиками прикручувалися. Заздрили хлопці. Завжди збігалися подивитись, як тсоавіахімівці джигітували. Де ж вони тепер? На конях чи в окопах? Кінноту, кажуть, уже не застосовують на війні.:. ї

І, глянувши за вікно, Султанмурат подумав^ що коні ще ж і мерзнуть узимку, а от для танка і холод байдужий. І все ж — кінь ліпше!

...Ой, потішалися тоді. Незабаром Чорногривий почав скорятися. Збагнув, що вимагали від нього: ступою ходив, риссю ходив, по кругу ходив і прямо...

— А тепер сідай,— покликав Султанмурат брата,— їдь, усе гаразд!

Розшарівся від гордощів Аджімурат, пристукнув Чорногривого п'ятами, то туди, то сюди проїжджався — всі тепер бачили, який у нього вмілий агай як тут було не похизуватися!

Вечір настав світлий, довго не сутеніло. Додому повернулися задоволені, хоч і стомлені. Аджімурат верхи на Чорногривому в'їхав у двір, щоб побачила мати.

Він одразу заснув після того, нічого не підозрюючи. А Султанмуратові не спалося. Думав про те, як завтра опиниться в місті, що там побачить, що його чекає. Засинаючи, чув, як неголосно перемовлялися батько з матір'ю.

— Я взяв би й меншого, удвох їм було б веселіше,— казав батько,— та тільки місця нема на тій чортовій бричці. Сидиш на самісінькому передку, впритул до бочки. А дорога далека, задрімає малий та ще впаде під колеса.

— Що ти! — перелякалася мати.— Не дай боже, і не здумай, не треба,— зашепотіла вона.— Іншим разом колись, устигне. Нехай підросте. Ти й за цим дивись добре. Думаєш, великий, куди там...

Солодко поринав у сон Султанмурат, солодко було чути, як тихо розмовляють між собою батько й мати, солодко було думати, що вранці, рано-рано вранці їм виряджатися у путь-дорогу...

І, вже засинаючи, звідав він завмираючим серцем невимовну втіху польоту. Дивно, звідки він знав, як треба літати. Ходити, бігати, плавати притаманно людині. А він летів. Не зовсім як птах. Птах махає крилами. А він лише розставив руки й ворушив кінчиками пальців. І летів плавно, вільно, невідомо звідки й невідомо куди, в безмовному, усміхненому просторі... То був політ духу, то він ріс у сні.

Прокинувся враз, коли батько торкнув за плече й тихо сказав на вухо:

— Вставай, Султанмурате, їдьмо.

І перш ніж схопитися з місця, на якусь мить відчув, як прилинула хвиля ніжності до батька, вдячності за його колючі вуса, що приторкнулися до вуха, й слова, що він сказав йому. Він ще не знав, що настане час, коли буде з тугою і щемом згадувати саме цей доторк батькових вусів, саме ці слова, що він сказав: "Вставай, Султанмурате, їдьмо".

Мати вже давно була на ногах. Вона дала синові випрану сорочку, на голову великуватого зеленого, як у началь-

1 Агай — старший брат.

ників, кашкета. Цього кашкета батько привіз торік з Чуйського каналу. Дала мати і черевики, які берегла і які батько також привіз з каналу.

— Спробуй узуй, не муляють? — спитала вона про черевики.

— Ні,— сказав Султанмурат. Хоч вони, звичайно, трохи муляли. Тільки б лиха, розтопчуться.

Попрощавшись із матір'ю, виїхали з двору, і коли брич-ка-гасовозка, гуркочучи, захлюпотіла по воді великого кам'янистого грика, серце його забилося, він стрепенувсь, зіщулився від радості й від холодних бризок, що вдарили з-під ніг коней, і збагнув, що не вві сні, а насправді їде до міста.

Літній ранній світанок народжувався, ніби наливався прозорим соком. Сонце було ще десь дуже далеко, за сніговими горами. Але воно наближалося поволі, прокльовувалося, готуючись раптово викотитися, засяяти з-за гори. А поки що на прохололій за ніч дорозі було спокійно й свіжо. Шкода, що ніхто з хлопців не бачив, як вони з батьком виїжджали з аїлу. Тільки собаки на околиці загавкали спросоння на перестук коліс...

Дорога ж тяглася пагорбами до степу, до лілового ланцюжка гір, що темніли вдалині. Там, за тими далекими горами,— Джамбул. Туди пролягла їхня дорога.

Ситі коні діловито тюпкали рівною риссю, здавалося, не помічаючи ні збруї, ні упряжі, бігли собі, звично пофоркуючи й потріпуючи чолками. Дорогу вони добре знали, скільки разів вони вже міряли цей шлях; хазяїн на місці, віжки в його руках, а те, що поруч з ним сидів на передку хлопчик, то він теж був свій і, власне, зовсім не заважав...

Отак вони їхали, втягшись у добру ходу. Бричка торохтіла й поскрипувала, як усі брички на світі. А сонце тим часом сходило десь збоку, в щілинці між горами. Світло й тепло спокійно й лагідно розпливалися повітряною хвилею на спітнілі спини коней — Чабдар ставав тепер чалим, мов перепелине яйце, а Чонтору, все світлішаючи,— ясно-гнідим; світло й тепло торкнулися й бронзових батькових вилиць, поглиблюючи тверді зморшки побіля примружений очей, а руки його, тримаючи віжки, стали ще більші й жилавіші; світло й тепло струмували на дорогу під копита коней живлющим бігу чим потоком; світло й тепло проникали в тіло, в очі; світло й тепло дарували життя всьому на землі...

Гарно, радісно, привільно було на душі Султанмуратові того дорожнього ранку.

— Ну що, прокинувся? — пожартував батько.

— Давно вже,— відповів син.

— Ну, тоді держи,— передав йому віжки.

Султанмурат вдячно всміхнувся, цього він чекав з нетерпінням. Можна було й самому попросити, але краще, коли батько вважатиме за потрібне довірити — тут тобі не десь, а їзда на великій дорозі. Коні відчули, що віжки перейшли в інші руки, невдоволено прищулили вуха, куснули один одного на

бігу, ніби побунтувати-побитися збиралися, коли ослабла влада. Але Султанмурат зразу дав про себе знати — енергійно шарпнув віжками, прикрикнув: _

— Ей ви! Я вам!

Якщо щастя для людини існує тільки в теперішньому часі й не буває його ні в минулому, ні в майбутньому, то того дня, в ту поїздку Султанмурат звідав його сповна. Не було й хвилини такої, коли б настрій його чим-небудь затьмарився. Сидячи поруч із батьком, він був сповнений гідності. Це почуття не залишало його всю дорогу. Гуркотлива гасовозка когось іншого, може, довела б до божевілля, а для нього то був радісний передзвін щастя. Курява з-під брички, що зависала позаду, дорога, по якій котилися колеса, коні, що дружно карбували слід копитами, добра збруя, від якої йшов дух поту й дьогтю, легкі білі хмари, що кочували високо над головою, ще не посохлі зрілі трави навколо, то жовті, то сині, то лілуваті, арики й струмки, що порозливалися на переїздах, зустрічні вершники, вершники й підводи, придорожні ластівки, що жваво шмигали сюди й туди, інколи мало не черкаючи крилами морди коней,— усе це було виповнене щастям і красою. Але про це він не думав, бо, коли щастя є, про нього не думають. Він відчував: світ влаштовано так, що краще не може бути. І батько в нього такий, кращого за якого не може бути.

От навіть жовтобокі, чорноголові польові пташки недаремне всю дорогу співають у кущах одну й ту ж саму завчену пісню. Вони знають, для кого вони висвистують. Вони знають, як їх любить Султанмурат. Пташки ці — сарайги-ри а називаються вони так тому, що все життя підганяють свистом своїм якогось буланого жеребця: "Чу, чу, са-райгир! Чу, чу, сарайгир!" Чудові птахи сарайгири. Але, виявляється, на різних мовах вони співають по-різному. Одного разу приїхав в аїл

кіномеханік, веселий російський хлопець. Султанмурат вертівся коло нього, допомагав пере-

Сарайгир: сари — булана масть, а й г и р — жеребець.

носити коробки із стрічками, а ввечері йому за це випало першому крутити динамо-машину. В динамо-машині виробляється електричний струм, а від струму спалахують лампочки, а від лампочок світло на побіленій стіні — екран, а на екрані живе зображення.

Так от, кіномеханік той прислухався й спитав:

— Що то за пташка за парканом співає?

— То сарайгир,— пояснив йому Султанмурат.

— А що вона співає?

— Чу, чу, сарайгир!

— А що це означає?

— Не знаю. По-російському повинно бути: "Но-о, но-о, жовтий жеребець!"

— По-перше, жеребці жовтими не бувають, але нехай. Але чому весь час "Чу, чу, сарайгир!"?

— Тому що цій пташці здається, що вона їде на весілля верхи на сарайгирі, їде, їде, але не доїде і тому кричить: "Чу, чу, сарайгир!"

— А я чув інше. Нібито сарайгир грав у карти на базарі І мало не виграв три карбованці, але не виграв. І тому співає: "Чу, чу, ледь три карбованці не виграв!" І так свистітиме доти, доки не виграє цих три карбованці.

— А коли ж він: їх виграє?

— А ніколи. Так само, як ніколи на весілля не доїде.

— От сміх...

Справді, зовні не дуже й показна пташка, а як виявилось, така знаменита.

Сарайгири співали всю дорогу. Султанмурат усміхався

їм:

— їдьмо з нами і там, на базарі, виграємо три карбованці!

А вони все висвистували: "Чу, чу, сарайгир!" — а іноді ніби: "Чу, чу, ледь-ледь три карбованці не виграв!"

Поспішав Султанмурат — швидше, швидше до міста. Сонце вже зависло над самими горами. Підганяв Султанмурат коней:

— Чу, чу, сарайгир! — Це він так до Чабдара.— Чу, чу, сарайгир! — Це він до Чонтору.

А батько притримував його трохи:

— Ти не дуже гони. Коні самі знають. І вперед ідуть, і себе бережуть.

— А котрий з них кращий,' ата, Чабдар чи Чонтору?

— Обидва добрі. І на ходу, і на силу. Працюють, як машини. Тільки годуй вчасно і вволю та за упряжжю дивись — ніколи не підведуть. Надійні коники. Минулого року он на Чуйському каналі працювали в болотистому місці, на сазах. Підводи з вантажем грузли по самі колодки. Засяде, було, хто-небудь — і ні туди і ні сюди. Хоч пробі кричи. Ну, прибіжать — виручай. Просять. Як ти відмовиш? Приведу своїх Чабдара і Чонтору, перепряжемо — і от же дивися: кажемо — скотина, а розумні, тямлять, що недарма впрягли їх у чужу упряж, що виручати треба. Батогом я їх особливо не підганяв, тільки голос подам — і вони дай боже щоб посторонки витримали, на колінах виповзуть, вирвуть воза з вибоїн. Там їх, на Чуйському каналі, всі знали, заздрили мені: пощастило тобі, кажуть, Бекбаю. Може, й пощастило, та тільки за кіньми догляд потрібен, тоді й пощастить.

Чабдар і Чонтору діловито тюпкали все такою ж рівною, мов заведеною риссю, ніби їх зовсім не цікавило, що про них говорять. Бігли собі зі спітнілими попругами й мокрими вухами, все так само підкидаючи чолки й відмахуючись од дорожніх мух.

— Ата, а котрий старший,— спитав Султанмурат у батька,— Чабдар чи Чонтору?

— Чонтору старший років на три. Помічаю я: Чонтору починає потроху старіти, здає іноді. А Чабдар саме в силі. Міцний, бистрий кінь. На ньому й на скачках випередиш багатьох. Раніше про таких коней казали: кінь джигіта.

Султанмурат зрадів за Чабдара, бо Чабдар йому більше подобався. Масть незвичайна — чалий, крапчастий. Та й сам жеребець не норовистий, гарний, сильний.

— А мені Чабдар більше подобається,—, сказав він батькові. — Чонтору злий. Так і стриже оком.

— Не злий, а розумний,— усміхнувся батько.— Не любить, коли йому докучають без діла.— І, помовчавши, додав: — Обидва добрі.

Син теж погодився.

— Обидва добрі,— повторив він, поганяючи коней. Через деякий час батько сказав:^

— Ану лишень придерж трохи, зупини бричку.— І посвистів спокійно, вичікуючи.— Коні помочитися хочуть, а сказати не можуть. Примічати треба.

І справді, обидва жеребці почали мочитися на дорогу шумними, пінистими струмками, а густа, дрібна, мов пудра, пилюка під ногами набухала пузирями, вбираючи вологу.

Потім вони знову рушили. Дорога стелилася й стелилася попереду, а гори залишалися позаду все далі й далі.

Незабаром виткнулися сади міської околиці. На дорозі стало жвавіше. Тут батько знову взяв віжки в свої руки. І добре зробив. Тепер Султанмуратові було не до віжок і не до коней. Починалося місто. Воно оглушило гамором, барвами й запахами.'Так, ніби взяли та й кинули тебе в бурхливий потік, і той поніс тебе за собою, крутячи й підкидаючи на хвилях.

От тоді, в той. найщасливіший день, і поталанило —йому, як нікому на світі: на Атчабарі, на великому джамбульсько-му товарячому базарі, як виявилось, отаборився приїжджий звіринець. Треба ж було, щоб стався такий збіг: чоловік уперше приїжджає до міста, а тут звіринець з небаченими звірами, та ще карусель, та ще атракціон кривих дзеркал.

2 '

У кімнату сміху він ходив тричі. Нарегочеться, заспокоїться й знову туди, до дзеркал, почварливих і кривих. Ну й пики, ну й сміховина! Вік думай, не вигадаєш такого — хоч стій, хоч падай!

Залишивши бричку під наглядом знайомого чайханщика, батько водив його по базару. Спершу віталися з батьковими друзями — з тутешніми узбеками. "Ассалам алей-кум! Ось мій старший син!" — показував Бекбай сина. Узбеки віталися з Султанмуратом, підвівшись з місця й прикладаючи руку до грудей. "Увічливий народ! — вдо* волено казав батько.— Узбек не подивиться, що ти молодший літами,— завжди віддасть шану..."

Потім ходили по торговиці, по магазинах і, головне, в звіринець. Проштовхуючись поміж людьми, заглядали у всі клітки й загони. Слон, ведмеді, мавпи — кого там тільки не було...

Особливо запам'ятався Султанмуратові величезний, сіро-попелястий, немов пагорб з прижухлою на сонці травою, слон, що все переступав з ноги на ногу і розгойдував хоботом. Оце-то так! Стояли люди, витріщалися на слона й усілякі байки розповідали. Що він мишей боїться. Що дражнити його не можна, не дай бог, зірветься з ланцюга й потрощить усе місто

на череп'я. Але найбільше сподобалася Султанмуратові. розповідь одного старого' узбека, той сказав, що слон — найрозумніша тварина в світі. Хоботом він

піднімає здоровенні колоди на лісових вирубках, але хоботом і немовлятко підбере з землі, якщо змія або ще якась небезпека загрожує дитині, а дорослих поблизу немає.

Батькові також подобалися такі розповіді. Стояв він, здивовано похитуючи головою, прицмокуючи язиком і щоразу звертаючись до сина: "Ти чуєш? От які бувають чудеса на світі І"

Ну й, звичайно, запам'яталася кімната сміху. Там із самого себе смієшся, скільки тобі заманеться...

Султанмурат скоса зиркнув на Мирзагуль, що сиділа через кілька парт. "Тебе б туди, в кімнату сміху! — подумав вій пустотливо.— Одразу б по-іншому заговорила, красунько! Якби побачила себе в тих дзеркалах, перестала б пишатися". Та він одразу ж і засоромився своїх думок. Чого він до неї пристав, що вона поганого йому зробила? Дівчинка як дівчинка, ну гарна, найкраща в класі. То хіба вона в цьому винна, чи що? Буває; що й жаман 1 схоплює.

Одного разу на уроці вчителька одібрала в неї дзеркальце. Рано, каже, милуватися собою почала. Мирзагуль по-червоніла-почервоніла від сорому, мало не заплакала. А йому чогось прикро стало за неї. Подумаєш, дзеркальце, а якщо воно випадково опинилося в її руках...

Глянувши ще раз у той бік, Султанмурат пожалів дівчинку. Посиніла Мирзагуль, зіщулилась від холоду, очі волого поблискують, як мокрі камінчики, може, вона плаче. В неї ж батько й брат на фронті. А він про неї так погано думає. От дурень, ну й дурень.

Багато хто в класі кашляє від простуди. Може, й самому покашляти? І він став навмисне кашляти, здригатися й придурюватися. А що, всі кашляють, то чим він гірший? Інка-мал-апай багатозначно зиркнула на нього й пояснювала далі.

3

Після звіринця й кімнати сміху пішли вони на товкучку. І там накупили подарунків. Аджімуратові пугача, новенького, гарного, що металево поблискував, очей не відведеш, ну як справжній наган. А дівчаткам якісь м'які кольорові м'ячики на гумочках. Посмикуєш гумочку — і м'ячик скакає

Жаман — оцінка "погано".

і 292

97

то вгору, то вниз. Матері хустку купили, а тоді ще й усяких ласощів...

Весь базар обійшли, все побачили, тільки на каруселі не покатався, та й батько не запропонував. То, каже, для малюків, а ти вже джигіт, років через два оженимо тебе. Пожартував. Ну, постояли біля каруселі, подивилися. А потім батько заквапив. Треба, каже, встигнути на станцію, на нафтобазу, наповнити бочки — та й додому. Час уже пізній. І справді,

сонце вже сідало за місто, коли вони приїхали на нафтобазу. Звідси поїхали околицею, підкріпилися в придорожній чайхані пловом і вирушили в дорогу.

В сутінках залишили приміські сади й знову опинилися на тій дорозі, якою приїхали вдень до міста. Вечір був теплий, настояний на пахощах літніх трав. Жаби заквакали в придорожніх ариках. Коні йшли ступою, з повними бочками не дуже-то побіжиш. Мало-помалу Султанмурата почало хилити на сон. Утомився. Та й як не втомитися,— день був над усі дні день. Шкода, що не було де на бричці "розлягтися й заснути. Дуже вже хотілося спати. Притулився Султанмурат до батькового плеча й безтурботно заснув. Час від часу прокидався на вибоях і знову засинав солодким сном. І перед тим як заснути, щоразу встигав подумати, як добре, що на світі є батьки. Спокійно й надійно було йому на міцному батьковому плечі. А бричка торохтіла й поскрипувала, коні стукали копитами.

Не знав Султанмурат, скільки проїхали, тільки раптом бричка зупинилася. Колеса перестали стукотіти. Все замовкло. Батько підняв його на руки й кудись поніс.

— От який вимахав, не піднімеш. Важучий який став,— бурмотів він, притискуючи сина до грудей.

Потім поклав на купу сіна, прикрив фуфайкою й сказав:

— Ти спи, а я випряжу коней попастися. Султанмурат навіть очей не розплющив, так гарно спалося. Тільки подумав знову: як добре, що на світі є батьки...

Потім він ще раз прокинувся, коли батько розшнурував його черевики й роззув. Як же вони муляли весь день, ті черевики. І як батько догадався, що вони муляли ноги?

І він знову заснув, відчуваючи тілом цілковиту свободу, ніби поплив, віддавшись на волю безперепонній течії. Учувалося йому, хвилі вітру йшли перекатами по верхів'ях привільного різнотрав'я. Він біг по тій траві, пірнав у її перекати, полоскався в них, і в ту високу плинну траву беззвучно падали згори зорі,., То в одному, то в другому місці круто падала, безшумно палаючи, зірка. Та поки він добігав, зірка гасла. Він знав, що йому снився сон. Прокидаючись іноді, він чув, як стриножені коні скушували під корінь молоду траву і як переступали вони круг копиці, подзенькуючи ослабленими вудилами. Він знав, що батько спить поруч, що ночують вони в степу, що тільки він розплющить очі, то й справді побачить зірки, що падають з неба...

Та йому не хотілося розплющувати очей, дуже вже солодко спалося. Після півночі похолоднішало. Все ближче присуваючись до батька, він приткнувся під боком, і тоді батько обняв його спросоння, щільніше пригорнув до себе. В дорозі, в чистому полі, просто неба спали вони. Це тобі не дома, не на м'якій подушці...

Часто потім йому пригадувався зоряний сон...

Перепілка по сусідству голосно підпадьомкала до самого ранку, за два кроки... Мабуть, усі на світі перепілки щасливі...

4

— Султанмурате, що з тобою? — Інкамал-апай підійшла до його парти, і тільки тоді він помітив її.

— Та ні, нічого.— Так, ніби вправдуючись, Султанмурат підвівся з місця.

В класі було все так само холодно й тихо. Почулися смішки хлопців, звичний кашель.

— То ти кашляєш ні з сього ні з того, то не чуєш, що я питаю,— невдоволено проказала Інкамал-апай, мерзлякувато поводячи плечима.— Іди краще принеси соломи й затопи в грубі.

Султанмурат охоче кинувся виконувати доручення. Ще б пак, таке не завжди буває посеред уроку. На перервах чергові приносять у клас солому й протоплюють у грубі, але на уроках таке буває рідко.

Він вискочив на ґанок. Ударило вітром і снігом. Ех, це тобі не Цейлоні Перебігаючи через двір до повітки, де лежала солома, побачив, як злазив з коня голова колгоспу Тина-лієв, поранений фронтовик. Сам молодий ще, а ходить кособоко. Кількох ребер немає в нього. Виявляється, він з парашутом стрибав, був десантником. А до війни, кажуть, працював агрономом. Султанмурат, однак, не пам'ятав цього. Все довоєнне — як інший світ, уже й не віриться, що було воно, довоєнне життя.,.

Набравши великий оберемок соломи, Султанмурат вернувся в клас, одчинивши двері ногами. Учні зашепотіли, пожвавішали.

— Тихше, увага! —: вимогливо проказала Інкамал-апай.— А ти, Султанмурате, займайся своїм ділом, і без зайвого шуму.

В грубі, у самій серцевині перегорілого попелу, ще зберігся, тліючи, вогник, мов подих немовляти. Ото його й роздмухав під верчиком соломи. Потім підклав ще верчик, ще й ще, груба загула, пожираючи солому. Встигай тільки підкладати. Веселіше стало в класі.

Хотілось обернутися до хлопців, скорчити комусь кумедну міну, посмішити, а на декого посваритися кулаком про всяк випадок, особливо на Анатая, який сидів на задній парті. Він, чи ти ба, найстарший, йому п'ятнадцять з половиною років, задирака, та й до Мирзагуль, бува, чіпляється. Дулю б йому показати. На, мовляв, на! Але не можна цього робити. Вчителька сувора. Та й не хочеться зайвий раз засмучувати її. Щось останнім часом листів немає від її єдиного сина. Він командир, артилерист. Дуже вона ним пишається. А чоловік її десь зник ще до війни, щось лихе з ним трапилося. Не кажуть навіть люди, що з ним трапилося. Тому вона й приїхала в аїл і стала тут учителювати. А син її навчався в педучилищі в Джамбулі, звідти й пішов на фронт. Як побачить у вікно верхового поштаря Інкамал-апай, просто з уроку посилає кого-небудь по листа. Той вибігає надвір і, якщо є лист, щодуху мчить назад. Існує навіть черга — кому наступного разу бігти по листа вчительці.

Коли приходить лист, то вже справжнє свято! Інкамал-апай тут же швидко пробігає очима коротенького листа, і коли підводить голову від паперу, то ніби інша вчителька з'являється в класі. Неможливо залишатися спокійним, бачачи, як радіє твоя вчителька з сивими пасмами волосся, чепурно підібраними під хустку, не може серце не стиснутись, коли бачиш сльози на її очах.

— Усім вам, діти, великий привіт! Ваш агай живий-здоровий. Воює,— каже вона, стримуючи тремтіння в голосі, й класові ніяк не вдається приховати свою радість за неї. Всі

усміхаються їй, немовби тягнуться до неї, поділяючи її щастя. Але наступної хвилини вона нагадує: — А тепер, діти, підемо далі.

І тоді настає найчудовіше, найкраще в навчанні: слова її ніби помножують свої сили, думка породжує думку, і все,

що вона розповідає, пояснює, доводить, проникає в розум і в душі учнів. Це її злет, і клас сидить зачарований...

Останніми днями щось тривожить її, щось тривожить... І, напевне, тому, коли в дверях класу з'явився голова колгоспу Тиналієв у супроводі завуча, Інкамал-апай поволі відступила до дошки. І все ж знайшла в собі сили сказати:

— Встаньте, діти. А ти, Султанмурате, іди на своє місце.

Причинивши дверцята груби, Султанмурат швидко повернувся до своєї парти.

Ті, що прийшли, привіталися.

— Добрий день! — відповів їм клас.

Настала насторожена пауза. Ніхто й не кашлянув навіть.

— Щось трапилося? —запитала Інкамал-апай. їй перехопило голос.

— Нічого поганого не трапилося, Інкамал-апай,— одразу заспокоїв її Тиналієв.— Я прийшов в іншій справі. Мені треба поговорити з учнями. А що під час уроку зайшов, даруйте — мені дозволили,— кивнув він на літнього завуча.

— Еге ж, розмова важлива,— підтвердив завуч.— Сідайте, діти.

Клас дружно сів.

Голову колгоспу всі знали, хоч головував він недавно, з осені, після повернення з фронту, та й сам він знав, либонь, тут усіх. Не знайомитися ж він прийшов. Та й чого б це? Учні сьомого класу—це вже примітні в аїлі люди. З кожним із них, семикласників, розмова могла відбутися дома, в конторі, на дорозі, де трапиться в аїлі. Але щоб голова прийшов у школу на урок для особливої розмови з учнями, такого ще ніколи не було. Та й що за розмова, яка може бути розмова? Влітку інша річ, усі до одного працюють у колгоспі, а зараз яка розмова? '
— Справа у мене така,— почав Тиналієв, уважно вдивляючись у напружені обличчя школярів і весь час силкуючись триматися рівніше, щоб не так впадала в очі його ко-, собокість.— Холодно у вас у школі, допомогти вам нічим (не можу, крім соломи. А солома, відомо, спалахне й погасне. Кізяки, якими раніше топили в школі, вивозили з гір ['спершу в'юками, а потім перекладали на вози. Минулого |-'року займатися цим не було кому і не було часу. Всі на І фронті. Є в мене під замком дві тонни вугілля, що я купив ,у Джамбулі в спекулянтів. То вугілля для кузні. Купив я

заліза для кузні, теж у спекулянтів. Ми з ними колись поквитаємося. А поки що становище дуже тяжке. І на фронті тяжко. Минулого року ми не впоралися, не встигли засіяти гектарів двісті озимої пшениці. Ніхто не винен. Війна. Можна й так. Та коли скрізь, у всіх колгоспах і радгоспах недоберуть, недрсіють, недороблять, як ми в себе, то, може статися, ворога не подолаємо. Еге ж, щоб подолати таку силу, треба мати і хліб, і снаряди. Я й прийшов до вас, друзі, доведеться декому з

вас залишити поки що школу. Час не жде, треба готувати тягло до весняної "ранки, а тягло в нас — страшно дивитися, довели, ледве на ногах тримається. Треба готувати збрую, а вона вся розбита, треба ремонтувати плуги і сівалки, а інвентар у нас під снігом... До чого я все це кажу? До того, що недосіяні площі озимої ми повинні перекрити яровими посівами. Що б там не було, незаперечно, як на фронті! А це означає понад план своїми силами додатково виорати й засіяти двісті гектарів ярових. Дві-і-сті! Ви розумієте? А де взяти сил, на кого спертися? І вирішили ми до всього того, що в нас є і що вже робиться до весняної кампанії, підготувати додатково ще одну бригаду плугатарів, дволемішників. Думали, гадали. Жінок послати не можна. Це далеко, в Аксаї. Людей нема. Вирішили звернутися до вас по допомогу, до школярів...

Отак говорив голова Тиналієв, суворий і замкнутий чоловік, що ходив у своїй незмінній армійській сірій шинелі, в якій він, звичайно ж, мёрз, у сірій вушанці, з заклопотаним схудлим обличчям, а сам молодий ще, скособочений, без кількох ребер, з нерозлучною польовою сумкою при боці...

Отак говорив голова Тиналієв, стоячи біля шкільної дошки з географічною картою, біля тієї саМої карти, на якій люди умудрилися помістити всі землі й моря і такі пречудові теплі краї, як Цейлон, Ява, Суматра, Австралія, де живи собі на втіху і попльовуй у стелю...

Отак говорив голова Тиналієв у школі, в якій топилося соломою, від якої було більше сміття на підлозі, ніж тепла. І коли він говорив, що треба на далекому Аксаї підняти додатково сотні гектарів ярових для фронту, пара йшла з його рота, як надворі...

Отак говорив голова Тиналієв...

А за вікном усе мело, хурделило, задувало в щілини. Султанмуратові у вікно було видно, як топтався на вітрі, намагаючись заховати голову од вітру, заліплений крупчастим снігом кінь Тиналієва біля стовпа. А вітер тріпав йому гриву, одкидав набік розпушеного хвоста. Холодно було коневі...

Еге ж, тут тобі не Цейлон...

— Не од хорошого життя я одриватиму вас од навчай-ня,— пояснив Тиналієв.— Це вимушений захід. Ви повинні розуміти. Після війни, а може, й раніше, як живий буду, сам приведу цих хлопців до школи й попрошу, щоб і далі вчилися. А тим часом виходить отака картина.."

Потім говорив завуч. Тоді знову Тиналієв. Коли в класі почалося пожвавлення — хлопці стали піднімати руки: я, мовляв, я хочу на роботу,— Тиналієв зразу вніс ясність:

— Якщо хтось думає, що я будь-кого візьму, той помиляється. Хто погано вчиться, той погано працює. А по-друге, хорошому учневі потім легше буде надолужувати згаяний час. Ну от ти, Султанмурате, ніби найбільший у класі...

Хлопці загомоніли:

— У кас Анатай найбільший. Йому незабаром шістнадцять років.

— Я зараз не про те, якого він віку. Про зріст кажу. Та й не це головне. Ну от ти, Султанмурате,— знову звернувся до нього голова.— Ти минулого року городи орав, так же?

— Так,— відповів Султанмурат і підвівся з місця.— Орав на Аральській вулиці.

— На дволемішному, чотирикінному?

— Так, на дволемішному, чотирикінному, але я тільки допомагав. То був плуг Сартбая, а його якраз узяли в армію. З оранкою городів запізнювалися, аксакал Чекиш попросив мене допомогти.

— Я знаю про це. Тому з тебе й почав,— сказав голова.

Всі озирнулися на Султанмурата. Він піймав на собі погляд Мирзагуль. Вона подивилася на нього якось особливо, не так, як інші, і сама почервоніла раптом, ніби мова йшла про неї. І йому стало ніяково від цього, навіть серце закалатало.

— Я теж орав городи! — вигукнув з місця Анатай.

— І я,— устряв Еркінбек. Потім ще почулися голоси. Але Тиналієв попросив тиші.

— Давайте по черзі, хлопці. Справа тут серйозна. Почнемо з навчання. Як у тебе з навчанням? —знову звернувся він до Султанмурата.

-— Та не дуже,— промовив Султанмурат.

— Що не дуже?

— Ну, не дуже погано.

—Але й не дуже добре,— докинула Інкамал-апай, що весь час мовчала.— Я йому завжди кажу: ти міг би набагато краще вчитися, в сто разів краще. Він дуже здібний. Та от лихо — вітер у голові гуляє.

— Та-ак,— задумливо спроквола вимовив голова.— А я розраховував... Ну гаразд. Батько в тебе на фронті. Отже, добуватимеш хліб для нього. А як у тебе, Анатаю?

— Та так само,— відповів той, насупившись і підводячись з місця.

— Виходить, один одного вартий,— усміхнувся Тина-лієв і, помовчавши, сказав: — Коли знову повернетеся до школи, зрозумієте ціну навчання. Знаю я, по собі знаю. Тільки що — а, мовляв, плювати, піду на роботу. Та хіба для самої роботи живе людина? Як ти гадаєш, Анатаю?

Анатай почав був щось пояснювати, а потім признався:

— Не знаю.

— Я також не все знаю,— сказав Тиналієв,— та коли б не було війни, пішов би вчитися, ще повчився б.

У класі почувся одвертий сміх. Смішно — зовсім уже дорослий чоловік, сам голова колгоспу, а хоче вчитися. А їм уже набридло, так набридло в школі!

— А що в цьому смішного? — усміхнувся Тиналієв.— Еге ж, діти, дуже хотів би вчитися. Це ви потім, пізніше зрозумієте.

І тут, користуючись моментом, хтось у класі перебив голову:

— Башкарма-агай, а правда, що ви стрибали з літака?
Тиналієв кивнув.

Хлопчисько не вгамовувався:

— От здорово! А не страшно? Я один раз із даху тютюнового сарая стрибнув на купу сіна — і то коліна затремтіли!

— Так, стрибав. Але з парашутом, звичайно,— пояснив Тиналієв.— То такий купол над головою, він розпускається, наче юрта...

— Знаємо, знаємо,— хором загув клас.

— Ну так от, ми були десантом. Стрибали з парашутом — то була наша робота.

— А що таке десант? — знову хтось запитав.

— Десант, питаєте? Це загін — рухомий, бойовий, котрий закидають або відсилають кудись для виконання особливо важливого завдання, Зрозуміло.?.

Запала мовчанка.

— В десанті може бути кілька чоловік і багато тисяч людей, — пояснив Тиналієв.— Важливо, що десант іде в тил ворога і діє самостійно. Якщо не все зрозуміло, розкажу колись іншим разом. А зараз перейдемо до справи. Анатаю, ти сідай, чого ти стоїш? Твій батько теж на фронті воює.

— І мій!

— І мій також!

— І мій!

Тиналієв підняв руку:

— Я все знаю, друзі. Не думайте, що я тільки колгоспом клопочуся з ранку до вечора. Я знаю всіх, хто в армії, хто в госпіталі. Я всіх вас знаю. Тому й прийшов до вас. Так от, Анатаю, і ти підеш добувати хліб батькові, і тобі доведеться на рік, а можливо, й на більше залишити школу.

— Я теж! І я! І я! — почали було вискакувати деякі. Кожен же в таких випадках вважає себе за героя. А тут така нагода — до школи не ходити. Працюй на конях. Чого ще треба?

— Ні, постривайте! — заспокоїв їх голова.^— Так не піде. Тільки ті, хто вже ходив біля плуга. Ось ти, Еркінбе-ку. Ти також орав городи? Батько твій загинув під Москвою, я це знаю. У багатьох батьки й брати загинули. Тебе теж, Еркінбеку, прошу. Допоможи, нам. Доведеться тобі якийсь час землю оратн, замість того щоб навчатися в школі. Нічого не вдієш. А матері твоїй я сам поясню...

Потім голова Тиналієв назвав ще двох хлопців — Ерге-ша і Кубаткула. І сказав, щоб завтра зранку всі були на кінному дворі на ранковому наряді бригадирів.

Дома, вже пізно ввечері, коли збиралися спати, Султанмурат розповів матері про те, як до школи приїжджав голова колгоспу. Мати вислухала мовчки, втомлено потираючи лоба — весь день в колгоспі, на фермі, ввечері дома з дітьми,— а Аджімурат, нерозумний, нестямно зрадів і зовсім не до речі.

— Оце-то та-ак! Не вчитися в школі! Плугатарем бути, на конях! Я теж хочу!

Мати суворо спитала:

— Уроки вивчив?

— Та вивчив,— відповів Аджімурат.

— Іди лягай спати й ні слова щоб! Зрозумів? А старшому вона нічого не сказала.

І лише потім, уклавши дівчаток і збираючись гасити лампу, зажурилася, подумала, мабуть, що Султанмурат уже спить, заплакала, поклавши голову на РУки. Тихо й довго плакала, здригаючись худими плечима. Тяжко стало на душі Султанмуратові, хотілося встати, заспокоїти, пригорнути матір, сказати їй якісь хороші слова. Але не посмів тривожити її, хай на самоті побуде. Думає ж вона зараз і про батька (як там йому на війні), і про дітей (четверо їх), і про домівку, і про всякі інші потреби.

Жінка є жінка. Часто вони плачуть, жінки. І вчителька Інкамал-апай, коли голова Тиналієв вийшов із класу, теж була дуже збентежена, розгубилася навіть. Вже пролунав дзвінок на перерву, а вона все сиділа за столом і не йшла. І клас сидів, ніхто не вибіг, чекали, доки вчителька встане й попрямує до дверей. Ото в дверях і заплакала Інкамал-апай. Намагалася втриматись і не змогла. Пішла в сльозах. Мирзагуль понесла в учительську забуту карту і теж повернулася з заплаканими очима. Та-ак, звичайно, жінки є жінки. Жаліють вони всіх, а тому й плачуть. А що тут такого, подумаєш, ну рік, ну два, а війна закінчиться — знову можна піти в школу...

З цими думками засинав Султанмурат/ прислухаючись, як мело й мело за вікном снігом.

На другий день вранці так само мело. Поземка курилася по сніговій корі. Небо обважніло від суцільних хмар. Змерз Султанмурат, доки дійшов до кінного двору.

Справа, яку задумав голова Тиналієв, як виявилося, була набагато складніша, ніж гадав Султанмурат учора. По —перше, з головою й бригадиром, кощавим рудобородим дідком Чекишем, який роздав усім по чотири недоуздки, пішли до загону на старій конюшні. Там, на засніженому дворі, понуро нипали їздові коні, перебираючи в напівпорожніх яслах недоїдки сіна. Відомо, влітку коні бувають справні, зимою худнуть, а ці — шкіра й маслаки. Робили-робили ними, а зима впала — покинули на загальному дворі. Годувати, доглядати нема кому. Фуражу в обріз. А що було, берегли на весняну оранку. ' Хлопці зупинилися зовсім розгублені.

— Ну чого повитріщалися? — буркотів старий Че-киш.— Думали, вам тут Манасових тулпарів 1 на поводах будуть стримувати? Вибирайте скраю — і не помилитесь. Через двадцять днів перший-ліпший із цих коней жирувати почне, як молодий жеребчик. Навіть не сумнівайтеся!

1 Манасо ві тулпари — легендарні скакуни і війська Мана-са, героя народного епосу "Манас".

Коники семижильні — їм тільки корм та догляд! А решту вони самі знають!

— Беріть, хлопці, все необхідне забезпечимо,— підказав голова.— Починайте. Кожному четверик. Які сподобаються.

І тут сталося несподіване. Серед цих худющих занедбаних шкап на загальному дворі никали й батькові коні — Чабдар і Чонтору. Спершу Султанмурат упізнав Чабдара, по чалій масті

впізнав, потім і Чонтору. Головаті, закошла-тілі, на худющих ногах, штовхни — впаде. Зрадів і злякався Султанмурат. В одну мить згадав, як їздили з батьком до міста. Які вони були, ці коні, в батькових руках. І тепер. Як упевнено й бадьоро бігли в запрязі справні й дужі тоді Чабдар і Чонтору. І тепер...

— Ось вони, дивіться, ось коні мого батька! — крикнув Султанмурат, обернувшись до голови й бригадира.— Ось ці, Чабдар і Чонтору! Ось вони!

— Правда! Вони! То Бекбаєві коні були! — підтвердив старий Чекиш.

— Бери їх собі, якщо таке діло! Бери собі батькові,— розпорядився голова.

До батькових коней Султанмурат підібрав ще пару — Білохвостого й Карого. От і стала четвірка. Запряга до дволемішного плуга. Хлопці теж повибирали собі коней.

З цього й почалося те, заради чого їх одкликали зі школи зимою 1943 року...

Роботи, як виявилося, було багато, набагато більше, ніж вони сподівалися. На кінному дворі тільки встигай, та ще кожен день бігали в кузню допомагати старому Барпи і його кульгавову молотобійцеві ремонтувати плуги, з якими треба було виходити в поле. Те, що раніше було викинуте в брухт, тепер доводилося розкручувати, розгвинчувати, очищати від іржі й бруду. Навіть старі затуплені лемеші, які одслужили своє, і ті заново пішли в діло. Ковалі билися над ними, відтягували жало, гартували в вогні й воді. Не кожного лемеша вдавалося одкувати, а якщо вдавалося, Барпи аж світився з

радощів. У таких випадках він примушував .молотобійця лізти на дах кузні й гукати хлопців з кінного двору.

— Ей ви, плугатарі! — кликав їх кульгавий молото-' боєць з даху.— Біжіть сюди, устаке 1 вас кличе до себе!

Хлопці прибігали. І тоді старий Барпи діставав з поли

Устаке — майстер.

ці ще гарячий, важкий, чорно-сизий, наново одкований леміш.

— На, тримай,— пропонував він тому, чия черга була одержувати запасного лемеша.— Бери, бери, подерж у руках. Полюбуйся. Іди примір до плуга. Прикинь, як він ляже під полицею. А! Краса 1 Мов жених з нареченою зійшлися! А на ріллі виблискуватиме краще, ніж ташкентське дзеркало. На пики свої будете дивитися в такий леміш! А може, й дівоньці якійсь подарувати замість свічада, га? От буде вічний подарунок! А тепер поклади оно там, на свою поличку. Повезеш потім на поле. Отак. Іншим разом буде другому. Всім буде. Нікого не залишу без лемешів. Кожному по три пари заготую. Єдине — зуби собі нові викувати не зумію, а все інше змайструю. Лемеші вам будуть. Ви ще, хлопці, не раз згадаєте нас на полі. Адже що найголовніше в плузі? Леміш. Заради лемеша все інше приладнано. Леміш добрий — борозна добра. Леміш затупився — плугатар не годиться. От яка вам казка...

Чудовий він був, старий Барпи. Все життя в кузні... Трошки похвастатись любив, але діло своє знав. <

До шорної майстерні також доводилось частенько навідуватися. Бригадир Чекиш зобов'язав. Допоможіть, каже,

збрую направити. Без збруї, каже, нікуди не рушите. Плуги будуть, коні будуть, а без збруї — все надаремно. Теж правда. Тому кожен дбав, допомагав шорникам як умів підігнати заздалегідь збрую до своїх коней.

Та найголовніше, основне полягало в догляді за тяглом, за кіньми. Весь день, з ранку до вечора, ще й пізній вечір забирала робота в стайні. Додому поверталися аж уночі, давши перед тим коням останню порцію сіна — до ранку. Поспішати, поспішати треба було!

Часу залишалося в обріз. Уже минав січень. Отож на приготування тягла залишалося тридцять, од сили тридцять п'ять днів. Чи встигнуть робочі коні відновити й набрати сили дб початку оранки — залежало тепер тільки від самих плугатарів. Кінь спить,— таке вже він створіння, а в жолобі перед ним завжди повинен бути корм, і вдень і вночі...

За розрахунками Тиналієва, наприкінці лютого, зразу, як тільки сніг зійде з землі, плуги повинні вийти в Аксай-ське урочище. Колись-то, в якісь-то далекі часи, люди орали й сіяли на Аксаї. Та потім аксайські поля чомусь були занедбані. Можливо, тому, що Аксай — місце віддалене, безлюдне. Та й поля там не поливні, і лежать вони здебільшого по пагорках... Бригадир Чекиш розповідав, те йому казав ще батько, що з Аксаю хлібороби або по світу з тор" бами підуть, або людей скликатимуть, щоб допомогли хіб вивезти. Щонайперше — вчасно посіяти. А друге — від дощів залежить урожай на Аксаї. Так говорив старий Чекиш.

"Хлібороб завжди ризикує, але завжди надіється",— так говорив Тиналієв. На те й сподівався Тиналієв, на те й готував сили плугатарів — у надії, що буде дощ на щастя і буде хліб аксайський...

Дні минали. До кінця тижня коні помітно повеселішали, підгодувалися трохи, діло пішло на поправку. Вдень уже сонце пригрівало. Зима ніби задумалась, збиралася. І тому на день коней виводили на осоння, до за двірних акурів На осонні коні краще їдять і скоріше набираються тіла. Всі п'ять четвериків, двадцять голів аксайського десанту, стояли в один ряд біля довгого акура уздовж паркана. До вранішнього обходу голови хлопці були вже напоготові, кожен біля своєї четвірки. Це Тиналієв назвав їх аксайським десантом. Звідси й почалося: бригадири, їздові, стайничі називали їх не інакше як десант, десантники, аксайські коні, аксайське сіно, аксайські плуги. Минаючи кінний двір, люди тепер заглядали, щоб довідатись, як там справи в десанті. Про аксайський десант уже весь аїл говорив. І всі знали, що командиром десанту Тиналієв призначив сина Бекбая Сул-танмурата. Призначення це відбулося, правда, не без сутички з Анатаєм. Той зразу засперечався:

— А чому командир Султанмурат? Може, ми його не хочемо!

Султанмурата ці слова обпекли. Не втерпів:

— А я зовсім не хочу бути командиром! Хочеш, то сам будь!

Хлопці, Еркінбек і Кубаткул, також' втрутились:

— Ти, Анатаю, заздриш!

1 — Що тобі, шкода? Якщо сказали — значить, командир 'Султанмурат!

А Ергеш заступився за Анатая:

— А чим Анатай не годиться? Він дужий! Тільки зростом трошки нижчий за Султанмурата. В школі ми обирали ^старосту, давайте й командира оберемо... А то тільки що — ^Султанмурат, Султанмурат!

f— Тиналієв мовчки слухав їх, а потім усміхнувся, похитав головою і раптом посерйознішав, суворим став.

Щ 1 А к у р — глинобитний жолоб для стійлових коней.

■ — Ану припиніть галасі — наказав він.— Ідіть сюди. Станьте в ряд. Отак, у шеренгу. Якщо вже ви десант, то будьте десантом. А тепер слухайте мене. Запам'ятайте, ко-мандир не обирається. Командир призначається вищим начальством.

— А того начальника хто призначає?

— Ще вищий начальник! Запала мовчанка.

— От що, хлопці,— провадив далі голова.— Війна йде, і доведеться нам жити по-воєнному. Пам'ятайте, я відповідаю за вас головою. У двох батьки загинули, у трьох батьки на фронті. Я відповідаю за вас перед живими й мертвими. Але я беру на себе цю відповідальність тому, що вірю вам. Вам же доведеться вирядитись із плугами на далекий Аксай. Багато днів і ночей будете самі в степу, як десант парашутистів з особливим завданням. Як ви там житимете й працюватимете, коли з будь-якого приводу починаєте кричати й сперечатися?

Отак говорив голова Тиналієв перед строєм хлопців на кінному дворі. Колишній парашутист стояв перед ними все в тій же армійській сірій шинелі, все в тій же армійській сірій вушанці, з заклопотаним виснаженим обличчям, а сам молодий

ще, скособочений, без кількох ребер, в нерозлучною польовою сумкою на боці.

Отак говорив голова Тиналієв перед строєм аксайсько-го десанту, командиром якого він призначив сина Бекбая Султанмурата.

— Ти відповідаєш за все,— говорив він.— За людей, за тягло, за плуги, за збрую. Ти відповідатимеш за оранку на Аксаї. Відповідати — означає виконувати завдання. Не впораєшся — призначу іншого командира. А поки що ніяких і нічиїх заперечень не приймаю.

Отак говорив голова Тиналієв того дня на кінному дворі перед маленьким строєм аксайського десанту.

Орачі віддано й захоплено дивилися йому в обличчя, готові виконати будь-який наказ. Він стояв перед ними, либонь, як сам Манас, сивогривий, грізний, в кольчузі, а вони перед ним — як вірні батири його. Із щитами в руках і мечами на поясах. Хто ж були ті славні витязі, на кого покладав Манас надії свої й справи?

Перший був славний витязь Султанмурат. Хай і не найстарший, але п'ятнадцять сповнилося вже. За розум і хоробрість командиром був призначений він, син Бекбая Султанмурат. А батько його, найкращий за всіх батьків, був у той час у поході далекому, на великій війні. Свого бойового коня Чабдара він залишив йому, Султанмуратові. Ще братко малий у Султанмурата — Аджімурат. Дуже він любив братка, хоча той часом і докучав йому. А ще потайки любив Султанмурат красуню Мирзагуль-бійкеч. Найчарівніша усмішка в Мирзагуль-бійкеч. А струнка була, мов туркестанська

тополька, а обличчя біле в неї, як сніг, а очі — мов вогнища на горі вночі...

Другий витязь був славний Анатай-батир. Найстарший в загоні, майже шістнадцятилітній. Він ні в чому ні перед ким не поступався, хіба що зростом трошечки. Зате силу мав найбільшу. Кінь його, як і годиться батирові, прозивався Октору — гніда стріла! Батько Анатаїв також був на великій війні, в далекому поході. І любив Анатай також таємно ту ж саму красуню кругловиду, як місяченько,— Мирзагуль-бійкеч. Дуже він жадав поцілунку красуні...

Третій витязь був гожий юнак Єркінбек-батир. Найстарший у сім'ї. Друг хороший і вірний. Сумно зітхав він, бувало, й плакав потайки. Батько його смертю хоробрих поліг у тому поході далекому, боронячи Москву. Кінь бойовий Єркінбека, як і годиться батирові, прозивався Ак-байпак-кулюк, що означало — скакун в білих панчішках.

А четвертий батир був Ергеш-батир. Теж друг і товариш. П'ятнадцятилітній. Свою думку висловити він любив, у суперечки встрявав. Але в ділі надійною був людиною. Батько його також на великій війні, в поході далекому. Кінь Ергешів, як і годиться батирові, прозивався Алтин-туяк — золоте копито!

Серед цих батирів був ще й п'ятий батир — Кубаткул-батир! Теж п'ятнадцятилітній, теж найстарший у сім'ї. Батько Кубаткулів у тому поході далекому, на тій великій війні загинув смертю геройською в білоруських лісах. Ку-баткул невтомний трудяга був. І дуже любив, як і всякий батир, свого бойового коня Жибекжала — шовкогривого скакуна!

Отакі батири стояли перед Тиналієвим. А за ними, за їхніми щуплявими плечима, за їхніми головами на тонких шиях стояли біля конов'язі уздовж довгого акура їхні плугові четверики, двадцять шкап їздових, яких належало впрягти в дволемішні плуги й вирушити на далекий Аксай...

На Аксай, на Аксай поле орати, як тільки сніг зійде! На Аксай, на Аксай з плугом ходити, як тільки земля за-'парує!

Але ще сніг лежав кругом, лежав товстим шаром. Однак дні наближалися. І все йшло до того...

5

І наближалися ті дні...

Плугових коней для Аксаю називали по-різному — хто десантні, хто аксайські,— але факт той, що тижнів через два вони вже виділялися на стайні серед інших коней. Ситі, напоєні, вичищені аксайці стояли в ряд уздовж десантного акура, тішачи очі силою м'язів, що наливалися, веселим поглядом і тим, як вони чуйно пряли вухами. Прокинувся в них кінський норов, і кожен кінь став самим собою. Характер, звички з'явилися забуті. Коні вже звикли до своїх нових господарів. Тихо, ніби пошепки, ласкаво іржали, обертаючись на знайомі голоси й кроки, тяглися шовковистими довірливими губами. І хлопці призвичаювалися, вже по-хазяйськи покрикували, лізли мало не під животи коням: "Ану, ти, прийми ногу, одступи! Стій, стій, дурна голова, встигнеш! Ич, тягнеться, лащиться, хитрюка! Тільки дулю тобі, ти не один у мене!"

В перші дні коні, мов сонні, ледве ноги волокли, ідучи на водопій, а потім жирувати стали, особливо коли повертались з

річки. Ганяли їх туди всі разом, кожен верхи на своєму бойовому коні: Султанмурат — на Чабдарі, Ана-тай — на Окторі, Еркінбек — на Акбайпаку, Ергеш — на Алтин-туяку і Кубаткул — на Жибекжалі. Оточать табунок з усіх боків і женуть до. річки.

Зимою важливо, щоб водопій був зручний, щоб до води доступ був не слизький. Надто коли багато коней зразу хочуть напитися. Тому конче треба заздалегідь обрубувати припай коло берегів, соломки підстеляти на слизьких місцях. А у великі морози прорубували ополонки. Султанмурат і тут запровадив суворе чергування: кому в який день займатися готуванням водопою.

Не поспішаючи, не штовхаючись, пили коні під наглядом плугатарів чисту холодну проточну воду. Вода вибігала сюди з-під криги по кам'янистій мілині й знову текла по камінні під кригу. І під кригою булькала, подзвонювала, билась об наст...

Коні мовби прислухалися, переставали пити, гріючись у коротких сонячних променях. Напившись, вони, не поспішаючи, виходили на дорогу, повертаючись до стайні, почи* нали жирувати, хропучи, роздуваючи ніздрі, порозпускавши хвости, бігали туди-сюди, вибрикуючи й стаючи дибки. Хлопці стрибали навкруги, гарцювали, галасували.

Ще минуло трохи часу, і люди стали до них заглядати, щоб полюбуватися десантними кіньми. Ніби заново народжені коні стояли в стайні. Діди не пропускали нагоди, щоб погомоніти про це. Мовляв, немає на світі чуйнішої істоти за коня, коли він у добрих роботящих руках. Ти йому зробив от стільки добра, з кінчик мізинця, а він тобі сторицею відплатить. І всілякі історії розповідали: які були коні в старовину!

І лише голова Тиналієв був скупий на похвалу. Вимогливим, колючим поглядом оглядав він коней і насамперед самих десантників. Перевіряв, як і що: як плуги, чи зброя готова, чому не залатана чиясь холоша на коліні,— якщо матері ніколи, важко самому взяти до рук голку? А попони, коли нарешті попони будуть готові? На Аксай із собою стайню не повезеш, ночі будуть холодні в степу. Квапив, нагадував, що часу залишається все менше, що на Аксаї буде пізно робити те, що зараз треба робити. Бувало, до криків, до лайки доходило, вичитував бригадирові Чекишу, коли їздові на мажарах не встигали вчасно підвезти конюшини, яку насамперед берегли для плугових коней, і в першу чергу для аксайських.

І хто ще не виявляв особливого захоплення, так це матері. Приходили то одна, то друга, вичитували, що це за кара така, придумали якийсь десант, зроду такого не чули, мало того, що чоловіки на війні, так тепер і сини, як солдати,— ні тобі допомогти по господарству, ні поговорити по душі, тільки й пропадають на стайні з ранку до ночі... І багато чого іншого справедливого, якщо розібратися.

Султанмуратові найбільше перепадало, на те він і командир. За всіх доводилося відповідати. А відповідати перед матерями найважче. Його мати й геть-то махнула рукою, втомилася: "Аби тільки батько живий повернувся з війни, сам нехай розсудить. А з мене досить. Спохватишся, синку, як ноги витягну, та пізно буде..." Шкода було матір, дуже шкода, але що міг вдіяти Султанмурат, та й будь-хто на його місці. У кожного десантника по четверо коней і багато іншої роботи. Годуй, напувай, чисть, корми готуй і знову годуй, Напувай, чисть, гній винось і знову все спочатку... А яка то праця промивати й лікувати лишаї, старі, натерті рани на плечах і холках коней. Дільничний ветфельдшер залишив усякі розчини й мазі, лікувати доводиться самим. Кожного дня. Інакше не загоїш. Одгодувати одгодуєш, а хомута не надінеш на рану. От

воно як. Жодного здорового коня не було, всі з болячками на спинах, з розбитими ногами. Кінь не розуміє, що його лікують, спробуй утримати.

Коли вже коні набралися тіла, настоялись, з'явилася потреба робити їм проминку, кожного коня щодня години півтори ганяти риссю, а не то, як казав бригадир Чекиш, "в плузі вода піде з нього і пусте місце залишиться". І тут сталася велика неприємність...

Виїхали якось проминати коней усі вп'ятьох на своїх найкращих "бойових" конях: Султанмурат — на Чабдарі, Анатай — на Окторі, Еркінбек — на Акбайпаку, Ергеш — на Алтин-туяку, Кубаткул — на Жибекжалі. Спершу риссю йшли, як і годилося. Навкруги кінного двору, потім рушили вулицею, виїхали на околицю, там по сніговому полю поскакали. День був сонячний, іскристий, весняним світлом уже присвічувало в повітрі. Гори у вишині білі-білі й такі спокійні та ясні, що коли б появилася муха на тому білому схилі, то і її почули б і побачили. Притихла зима, стало пригрівати на сонці.

Коні бігли бадьоренько. їм також кортіло розім'ятися, пожирувати. Попустили повіддя, скоріше й скоріше. Так і хотілося пуститися навскачки. Султанмурат попереду. А Анатай піддрочував позаду:

— Давай скоріше, чого так помалу!

Та Султанмурат, як командир, не дуже-то дозволяв розвивати швидкість. Проминка — це тобі не скачки. Це робота, тренування коней, щоб потім у запрязі їм було легше тягти. Отак вони йшли всім десантом. Повернули на полі, намір маючи їхати назад, коли почули з пагорба голоси. То школярі повертались із школи. Побачили десантників і гукають, руками

махають. Десантники у відповідь теж кричать і махають. Свій клас, сьомий, ішов з уроків і ще інші класи. Галасливою юрбою йшли. І в тій юрбі впізнав Султанмурат її, Мирзагуль, впізнав одразу. Як він її вирізнив, сам не знає, але то була вона. По обличчю, що промайнуло в хустці, по поставі, по ході, по голосу впізнав. І вона, здається, впізнала його. Вона теж бігла з усіма з пагорба, щось кричачи й розмахуючи торбинкою. Ніби навіть погукала: "Султанмура-а-ате!" І те, як бігла вона, розставивши руки, як поривалася до нього, врізалося в пам'ять, як спалах, і зрозумів він одразу, що думав про неї і тужив за нею всі ці дні... І від радості ніби хвиля якась підхопила його, і понесла, і понесла, закрутила...

Якось так склалося, що всі вони подалися навскачки, прямуючи туди, до пагорба, в якого спускалися їхні однокласники. Швидко промчалися, поминули поле і пішли на косогір. Вони могли проскочити уздовж пагорба по схилку, прогарцювати кавалькадою перед захопленими поглядами, а далі на стайню. Султанмурат так і гадав. І от тут Анатай вихопився вперед. Його Октор був жвавий кінь.

:— Стій, куди ти, не лети! — попередив його Султанмурат, та Анатай навіть не оглянувся.

Чудна думка опекла Султанмурата: "Це він хоче, щоб вона побачила його!" І розізлився, не стерпів, загорівся азартом і припустив услід Чабдара, закричав, загикав, припав до гриви, наздоганяти став Анатая. А Анатай ще дужче нацвьохкує. І подалися вони наперегонки, хто кого, хто перший до неї, хто покаже своє молодецтво й перевагу. Ох, як здорово вони мчали! І все одно Чабдар був сильніший, недарма батько казав, що в ньому сидить великий скакун. Зрадів Султанмурат, наздоганяючи Анатая, мов вихор! А краєчком ока бачив, як юрба однокласників з розгону зупинилася, стежачи за змаганням, що так несподівано спалахнуло, і бачив серед них

її, на неї, власне, й дивився. Заради неї вступив у це єдиноборство. І перемагав! Випереджаючи Анатая, взяв трошки вище по схилу, щоб ближче бути до неї, і добре, то була велика удача, що пустив Чабдара трохи вище по схилу, а то хто його знає, чим би все це закінчилося. Бо в наступну мить, коли він, порівнявшись бік у бік з Анатаєм, випереджав його, виграючи півкорпу-са, щось скоїлося в ту секунду з Анатаєм. Всі скрикнули разом. Натягаючи повіддя, Султанмурат оглянувся — Анатая позаду не було. Ледве стримуючи коня, що розігнався, повернув назад і тоді побачив, що Октор Анатаїв упав, скотився із схилу, прооравши у снігу широкий і рваний слід, а сам Анатай одлетів убік. Хлопці бігли до Анатая, що поволі, через силу підводився із снігу.

Злякався Султанмурат. А коли підскочив, побачив кров на руках Анатая і ще дужче злякався. На мить зустрівся поглядом в Мирзагуль. Бліда й розгублена була вона і все одно найкраща... Анатай, оговтавшись, побіг до коня, що борсався внизу в кучугурі. Заплутався кінь у поводах. Тим часом до них під'їхала решта десантників. Усі разом допомогли коневі стати на ноги. Тільки тоді розчув Султанмурат голоси й збагнув, що нібито все минулося гаразд.

Таким конфузом обернулася спроба батирів покрасуватися перед Мирзагуль-бійкеч. Соромно було дивитися їй в очі. Поквапилися мовчки від'їхати, пора було вертатися на стайню. І тільки під'їжджаючи до аїлу, помітив Ергеш, що Октор під Анатаєм шкандибає.

— .Стїй!—гукнув він.— Ти що, не бачиш, що кінь у тебе шкандибає?

— Шкандибає? — розгублено спитав Анатай.

— Авжеж! Та ще як! Ану їдь уперед,— звелів Султанмурат. — їдь, а ми подивимося.

Справді, Октор дуже припадав на передню праву ногу. Почали обмацувати й виявили, що суглоб зап'ястя вже припухає. Кепсько вийшло. Не знали, що й робити. Готували, готували коня в плуг і от дограли ся. Хіба можна було йти на перегони по засніженому схилу, та на кожному ж кроці кінь може посковзнутися й покотитися вниз. Так воно й сталося. Добре, що самі не повбивалися.

— Це ти винен! — сказав раптом Анатай, розчервонівшись і розізлившись.— Це ти подався наперегонки!

— А хіба я тобі не кричав: "Стій, куди ти?"

— Так не треба ж було обганяти!

— А чого ж ти поскакав?

Розкричалися, засперечалися. Мало до бійки не дійшло. А проте схаменулися. Вернулися на стайню з проминки з кульгавим конем. Похмурі вернулися, притихлі. Без зайвого галасу розвели коней на свої місця, закульгавілого Ок-тора теж прив'язали до акура, а що робити далі, самі не знали. Розгубились, затаїлися. Розуміли, що треба буде відповідати. Хлопці казали Анатаєві: іди, мовляв, розкажи стайничим, що і як скоїлось, ось, мовляв, зашкандибав Октор, що робити? А він нізащо:

— Чому я повинен іти? Я не винен. Є в нас командир. Нехай він доповідає.

І знову засперечались. І знову мало до бійки не дійшло. Найдужче обурювало Султанмурата, що Анатай ке вважав себе винним.

— Баба ти! — обізвав його Султанмурат.— Ти на словах тільки герой! А коли що — зразу в кущі! Думаєш, боюсь. Якщо вже трапилось таке — сам піду й розкажу.

— От і йди! На те ти й командир,— не вгамовувавсь Анатай.

Довелося Султанмуратові набратися духу, розповісти стайничому все, як було. Той сполошився, прибіг, почав оглядати покаліченого коня. Галасу. було багато. Легко сказати — це ж не жарт, втратити тягло перед самою оранкою. А тут ще бригадир Чекиш наскочив. Довідався від когось, хтось устиг розповісти про те, що трапилося,

Стайничий якраз оглядав ногу Октора — намагався визначити, від чого пухлина — розтяг чи тріщина в кістці. Чують — тупіт позаду, Всі разом оглянулися — бригадир Чекиш верхи на коні. Він мовчки спішився. Пішов до них грізний, наїжачений. •— Що у вас тут?

— Та от думаємо, аксакале, розтяг чи тріщина?

— А що думать! — вибухнув Чекиш, червоніючи від гніву.— Та я їх зараз усіх під трибунал! Стрілятиму на місці!

Розмахуючи, канчуком, Чекиш кинувся на плугатарів. Хлопці розбіглися хто куди. Чекиш за ними. Догнати нікого не вдалося, тільки ще дужче посинів старий од задишки і, все дужче розпаляючись, кричав, погрожував батогом:

— Кому ми довірили плугових коней? Та це ж шкідники! Стріляти всіх до одного! Скільки праці, скільки.корму перевели даремно! А чим тепер орати?

Кричав і лаявся на весь двір і раптом зіткнувся з Султанмуратом. Хлопці розбіглися, а Султанмурат залишився на місці. Блідий, переляканий, стояв, дивлячись прямо на бригадира, але тікати від нього не посмів.

— А-а, це ти! І ти ще дивишся на мене! — І не втримався старий Чекиш, осморужив командира десантників батогом через плече. Але, замахнувшись удруге, схаменувся, .захрипів, страшенно затупав ногами: — Тікай, сучий сину! Тікай, кажу! Тікай! Уб'ю!

Султанмурат стояв одсахнувшись, інстинктивно захищаючи обличчя руками, не зводячи з бригадира переляканих очей. Він ждав, як гарячою смугою стьобне уздовж спини батіг. І зібрав усі сили, щоб не побігти, витримати, встояти...

— Ну гаразд! — раптом сказав Чекиш, здивований упертістю хлопчини.— Решту дістанеш, як батько повернеться з війни. Я й при ньому тобі ще всиплю за це діло!

Султанмурат мовчав. А Чекиш ніяк не міг заспокоїтися. Топтався туди-сюди, розмахуючи руками:

— Ти йому кажеш — тікай, а він стоїть! Ну подумай, куди мені угнатися за тобою! Куди мені за вами! Побіг би хоч задля пошани, і мені легше стало б! А побити — на тобі одежинка благенька, та й тілом ти кволий, не для батога. Було б що бити! Ну гаразд! Прости старого. Повернеться батько, одлупцюєте мене, старого, хай і так! А поки що давай показуй, що ви тут натворили...

Така історія трапилася того дня. Перепало Султанмуратові. Заслужив. Як було стриматися тому бригадирові від батога! Скільки труда, скільки старань пропадало — куди й на що годен кульгавий кінь? Хіба що на м'ясо. Та в кого ж підніметься рука на робочу худобу? Єдина надія була на те — Чекиш та інші тямущі люди сказали,— що травма не страшна. Довелося одвести Анатаєвого Октора до одного діда в двір. Він умів лікувати коней. Конюшини, вівса підвезли і щоденне чергування встановили там. Поталанило ще, днів через п'ять Октора привели на стайню, діло пішло на поправку.

І взагалі той тиждень видався важкий. Дома мати прихворіла. Спершу їй нездужалось, а потім і геть злягла — аж горіла в жару. Довелося Султанмуратові залишатися дома, матір і менших доглядати. Тоді й упало йому в очі, як нужденно і вбого стало в них дома. Коли батько йшов в армію, держали з десяток овець, тепер не залишилося жодної: двох зарізали на м'ясо, а інших продали, щоб заплатити позику, воєнний та інші податки. Добре, ще корова була, вим'я наливалося, телитися мала незабаром, та Ад-жімуратів вислюк Чорногривий никав по задвірках. Ото і вся худоба. Та й ту годувати було нічим. На горищі повітки зберігалося в снопах кукурудзяне бадилля. Підрахував, і виявилося, що для корови на дні отелу ледве-ледве вистачить, якщо зима не затягнеться, а затримається — хтозна, як воно все обернеться. Вислюк же мав сам себе прогодувати. Колючки й бур'яни їв побіля двору. А з паливом ще гірше: кізяки закінчуються, хмизу-кураю на кілька днів залишилося. А потім як? Пес Актош і той аж охляв. Засумував Султанмурат. Соромно стало перед собою. День і ніч заклопотаний на кінному дворі готуванням аксайського десанту, не помітив, як занехаялось господарство дома. Хіба так було при батькові? Сіна накошував батько, на всю зиму й весну вистачало. Палива теж припасав удосталь. Та що й казати — все життя було влаштоване при батькові інакше: надійно, розумно, гарно. І не тільки дома, а скрізь, може, в

усьому світі. Двір їхній тепер, наприклад, мав інший вигляд. Чогось у ньому бракувало, як листя на дереві після осені. Аїл стоїть на місці, вулиці, будинки ті ж самі, а все одно не так, як було при батькові. Навіть колеса бричок, що проїжджають дорогою за двором, стукотять не так радісно, як стукотіли вони при батькові, коли він їздив цими дорогами і на такій же бричці...

Люди, які побували в Джамбулі, розповідали, що в місті така дорожнеча, так голодно й тривожно, що хочеться скоріше додому. Отже, й місто зовсім не таке, яким воно було, коли вони їздили туди з батьком.

Чого ж це так? Виходить, немає батька —.і погано стало... Де-то він зараз, що з ним? Останній лист прийшов місяців півтора тому. Затримується, заспокоює він матір. Вона зітхає. І справді, може ж лист затриматися, тим більше з фронту. Можливо, там не до листів зараз нікому? Та в тім-то й річ: одна справа, коли лист затримується з Чуйського каналу, і інша — коли з фронту. Про це вони думають — і мати, і всі вони.

Позавчора на світанку собака раптом зайшовся гавкотом, а потім змовк, заскавулів радісно, і хтось постукав у вікно. Мати стрепенулася, схопилася з постелі, хоч і хвора лежала. Він теж кинувся до вікна. Хтось стояв біля будинку. Мати перша впізнала.

— Дядько ваш Нургази приїхав,— сказала вона синові,— іди зустрічай.— А сама повернулася й лягла в постіль, цокотячи зубами — її морозило.

Материн брат дядько Нургази жив у горах, усе життя працював чабаном у сусідньому радгоспі. Недавно його теж призвали в армію, хоч він і немолодий уже, а з Джамбула його і

ще кількох чабанів завернули додому. Не було кому за отарами ходити. Не залишати ж отару напризволяще. Добре, що дядько Нургази залишився тут, дивись, і провідає. От і цього разу, почувши, що сестра занедужала, спустився з гір уночі, коли отара в загоні. Ненадовго приїхав, довідатися що й до чого та й повернутись як можна раніше на місце.

Обвітрений, запушений інеєм, у важкому кожусі, у великому лисячому малахаї, в чоботях з повстяними халявами вище колін, увійшов він, великий і кремезний, пропахлий холодом і овечим духом. І одразу в домівці стало тісно й гамірно. Скинувши кожуха, сів біля ліжка сестри, взяв її гарячу руку в свої важкі долоні й мовчки став слухати пульс. Довго, уважно слухав, тримаючи її тонке зап'ястя в своїх твердих темно-коричневих грубих пальцях. Щось знав, щось ; він розумів. Кашлянув, потім пригладив бороду й сказав і Султанмуратові, усміхаючись підбадьорливо: і — Нічого страшного. Простудилася вона у вас дуже. [Холоду в неї ввійшло багато. А я як знав — м'яса, сала І курдючного прихопив... Гарячої шурпи 1 з салом, перцем і

1 Ш у р п а — п'ясний суп,

цибулею попий, щоб пропотіла добре,— порадив він сестрі. — А ти, Султанмурате, зніми з сідла курджун, принеси, що там є, в хату, а курджун спорожни... Я недовго затримаюсь, отару не примусиш чекати.

Поки мати з дядьком розмовляли про життя-буття, Султанмурат устиг вогонь розвести, зігріти чаю. А тут і молодші прокинулись. І зразу всі до дядька кинулися з постелі, неодягнуті. Він їх кутав у кожух, а вони лізли на коліна, на шию. Особливо Аджімурат, любимчик дядьків, цей і геть перетворився на дитину. Лащився, як телятко, хоч і в третій клас уже ходив. Шапку дядькову, лисячий малахай, надів на

себе, камчу 1 дядькову в руки, а сам виліз на плечі, наче на коня.

— Як тобі не соромно! Злізь! — Султанмурат стяг його разів зо два, але дядько Нургази сам дозволив:

— Не чіпай його, не чіпай, нехай побавиться. Отакий веселий, гамірливий видався. Аджімуратові пора

вже в школу, а він і не збирається. Мати змушена була нагримати, але він і після цього не спішив, усе коло дядька крутився, і той змушений був умовляти племінника поквапитись. Таки вдалося примусити його вдягтися. Дійшло до того, що Султанмурат сам, взявши за руку, випровадив брата за двері. Той опирався і, опинившись за дверима, розревівся. Голосно плачучи, так і пішов до школи. Шкода стало хлопчика.

Дядько Нургази розсердився навіть.

— Це ти його? — з докором глянув на Султанмурата.

— Ні, тайаке 2, я його не чіпав.

— А чому він так заплакав?

— Не чіпав він його,— заступилася й мати, підводячи голову з подушки.— Ні, Нургази, це він з туги за батьком. Тому й липнуть до тебе діти. Змучилися ми. Весь час тільки й ждемо. Хоч би вісточка яка. Скоро два місяці, як ні слуху...

Дядько Нургази почав заспокоювати матір, просив не плакати, берегти сили для дітей, розповідав про всякі випадки,

коли вважали, що чоловік уже загинув, а від нього раптом приходить лист через півроку. Мовляв, війна є війна...

Цього разу біля хворої матері Султанмурат особливо гостро відчув запустіння в їхньому житті без батька. Коли б

К а м ч а — батіг. Тайаке-"— дядько по матері.

він був менший, такий, як Аджімурат, заревів би на весь голос від журби. І пішов би, подався з плачем світ за очі. Хотілося хоч би маленької надії. Нехай би навіть не одразу прийшов, але хоч би знати, що батько живий, і тоді можна було б дихати, чекати, триматися. Тепер він добре зрозумів свою вчительку Інкамал-апай.

Приходила вона якось на кінний двір, ждала, доки запряжуть попутну бричку в район. Усе в тій же товстій плетеній хустці своїй стояла біля перекошених воріт, дуже постаріла, самотня, з застиглим смутком в очах. А через день, коли повернулася, не можна було впізнати, наче підмінили стару вчительку. Або, краще сказати, стала такою, як і раніше була. Навіть зморшки на обличчі розгладились. Привітна, поцікавилася справами своїх учнів. Султанмурат водив її по двору, показував десантних коней.

— Ось, Інкамал-апай, наші четверики! Ось вони всі стоять уздовж акура.

— Добрі коні, одразу видно, доглянуті,— похвалила Інкамал-апай.

— Якби ви бачили, які вони були,— розповідав Султанмурат.— Справжні дохляки. В лишаях. Холки натерті, гноїлись, ноги побиті. А тепер ми й самі їх не впізнаємо. Ось,

Інкамал-апай, мій Чабдар. Бачите який! Батьків кінь! А це Акбакай, ось Джелтаман...

Потім у шорній він показував учительці майже готову збрую, наладжену для упряжі. Потім дивилися плуги. Все було в справності, хоч зараз запрягай і ори....

Дуже задоволена була Інкамал-апай. І, прощаючись, призналася, що переживала і в душі не погоджувалася, коли їх одірвали від навчання, а тепер бачить — недаремно піш-лн на цю жертву. Головне тепер — перемогти, казала вона, і щоб лю.ди скоріше вернулися з війни, а потім надолужимо згаяне, надолужимо обов'язково...

Виявилося, що вчителька Інкамал-апай була в якоїсь відомої ворожки, котра, коли добра карта випаде, нічого не бере, ніякої платні, бо сама радіє чужому щастю, як своєму. Тому брехати вона не може. Та ворожка й повіла їй, тричі розклавши карти, що син Інкамал-апай живий. І не в полоні, і не поранений. А лише таке в нього завдання, що листів

: писати не дозволяється. А як дістане на те дозвіл, то —

• сама переконається — листи надходитимуть один за одним...

і Скільки тут правди, скільки ні, але розповідав про це на

| стайні візник, з яким люди їздили в район.

Подивувався тоді Султанмурат, що сама Інкамал-апай поїхала до ворожки, а тепер зрозумів її страх і страждання і вирішив навіть порадити матері, коли їй стане легше, поїхати до тієї віщунки, довідатись про батька.

Так, тяжко й страшно навіть думати про все це. Але були й світлі, радісні думки, що виникали ніби самі по собі, мов струмені води, які витікають на поверхню з безшумно бурхливої горловини джерела. Думки про неї, про Мирза-гуль. Він зовсім не намагався викликати ті думки, але вони з'являлися самі собою, як трава з землі, і в тому була їх радість,. їх світло, і тому не хотілося розлучатися з ними, хотілось думати й думати про неї, про Мирзагуль. І, думаючи про неї, праглося щось робити, діяти, не боятися нічого, ніякого лиха, ніяких труднощів. Та найдужче хотілося, щоб про те, як він думає про неї і що він думав про неї, знала б сама Мирзагуль.

Він ще не розумів гаразд, як зветься все те, що з ним коїлося. Але неясно догадувався, що, напевно, то і є любов, про яку він чув від інших і читав у книжках. Не раз джигіти, йдучи на фронт, просили його віднести запечатаного диста якійсь дівчині або молодій жінці. Він з гордістю виконував такі секретні доручення. І ніколи нікому й словом не обмовився. Хіба чоловіча справа базікати про такі речії А був навіть випадок, коли далекий родич попросив його написати такого листа. Джаманкул молодий, але малописьменний був, кочував у горах з отарами, в дитинстві не вчився. А тут повістка в армію. Хотілося, мабуть, хлопцеві попрощатися з коханою дівчиною, розповісти їй, бодай на папері, свої почуття, оскільки не узвичаєно було в аїлі зустрічатися з дівчиною до її заміжжя. От і довелося малописьменному Джаманкулові звернутися з проханням до сина родичів. Джаманкул диктував, а Султанмурат писав. Тоді Султанмуратові видалася смішною і ця затія, і те, як переживав Джаманкул, як хвилювався, добираючи слова, як пересохло в нього в горлі, доки склали вони того листа. А перед тим Султанмурат ще й упирався, примусив умовляти себе, дістав у подарунок ножика з колодочкою з арха-рячого рогу, не гадаючи, що не мине й року — і він сам страждатиме, як Джаманкул.

То ж Джаманкулові належать вірші, які він склав на самотині в горах; ті вірші Султанмурат тепер згадав і повторював у думці:

Аксай, Коксай, Сарисай — землі обійшов, Але такої, як ти, я ніде не знайшов...

І нараз подумав: він теж напише їй листа! І те, що знайдено спосіб, не відчуваючи сорому й страху, висловити, передати на відстані свої почуття, викликало в ньому бажання негайно діяти, робити якісь добрі вчинки, щоб і іншим було так само гарно, як і йому, щоб і інші звідали таке ж щастя, як і він. Передусім він повинен допомогти матері, щоб скоріше одужала, щоб менше боялася за батька, щоб знову працювала на фермі, щоб дома стало затишно й тепло і щоб мати трохи здогадувалась, що її син когось любить і тому все навкруги змінилося на краще...

За ці два-три дні, що він пробув дома, Султанмурат переробив безліч усякої роботи, за весь рік стільки не зробив би. Всьому, що було в господарстві на подвір'ї і в хаті, дав лад, почистив, прибрав. До матері часто підходив:

— Як почуваєте себе? Може, вам щось треба £ Мати гірко всміхалась у відповідь:

— Тепер і вмирати не страшно. Не турбуйся, як щось треба буде, я скажу...

А листа він написав уночі, коли всі спали. Дуже хвилювався, хоч ніхто й ніщо не могло йому перешкодити. Все одно хвилювався. Спершу обдумував, з чого почати. І так примірявся, і сяк, але щоразу здавалося, що він пише не те, не з того починає. Думки розбігалися, мов кола на воді від

безладно кинутих камінців. Хотілося сказати про все, що виношував у думках, а як тільки пробував передати на папері, де й дівалися слова. Передусім хотілося розказати їй, Мирзагуль, яка вона гарна, найкраща в аїлі, і не тільки в аїлі, а в усьому світі. Розказати їй, що йому немає більшої радості, як сидіти в класі й дивитися, дивитися на неї, милуватися її вродою. Але тепер життя обернулося такч що він.із своїм десантом до школи не ходить, і невідомо, коли вони знову візьмуться до навчання. Тепер він її рідко бачить і від цього мучиться дуже, дуже, дуже тужить за нею. Так тужить, що іноді плакати хочеться. В цьому він не збирався признаватись, чоловік повинен залишатися чоловіком, але справді сльози іноді підступали до горла. Треба було пояснити їй у листі, що зовсім не випадково він із напускною зухвалістю підходив до неї на перервах і даремно вона уникала його. Він не мав на думці нічого поганого. Дуже хотілося також пояснити їй той випадок із скачками, коли нахаба Анатай надумав показати, ніби він найсміливі-ший, найсильніший і взагалі найголовніший у десанті. Але з того, як вона й сама переконалася, в нього нічого не вийшло. Шкода тільки, що кінь його Октор покалічився. Але найважливіше, про що йому хотілося б розповісти,— як несподівано впізнав її на пагорбі в гурті однокласників і як одразу збагнув, що любить її давно й дуже, й про те, яка вона гарна була, коли бігла з пагорба, розставивши руки й щось кричачи. Вона бігла до нього як музика, як водоспад, як полум'я вогню...

Лампу на підвіконні довелося разів зо два підправляти. Гніт нагоряв. Добре, що мати лежала в другій кімнаті й не бачила, як він .допалює решткн гасу. А лист усе не виходив, і не тому, що нічого було сказати, а, навпаки, тому, що хотів сказати про все зразу.

В аїлі давно вже погасли вікна, давно вже перестали по-гавкувати собаки, давно вже спали в ту глуху лютневу ніч у

долині під Манасовим сніговим пасмом. За вікном розли* валася непроглядна густа пітьма. У всьому світі, здавалося йому, залишилися тільки вони — ніч і він із своїми думками про Мирзагуль.

Нарешті він зважився. Давши назву своєму листу "Ашиктик кат" написав, що він призначений прекрасній М., яка живе в аїлі, світло вроди якої може замінити світло лампи в домі. Далі написав, що на базарі зустрічається тисяча людей, а вітаються' лише ті, хто хоче подати одне одному руку. Все це він запам'ятав з листа Джаманкула. Потім запевнив, що прагне присвятити їй своє життя до останнього подиху і так далі. На закінчення згадав Джаман-кулові вірші:

Аксай, Коксай, Сарнсай — землі обійшов, Але такої, як ти, я ніде не знайшов...

6

На другий день, після того як Аджімурат повернувся із школи, вони з братом подалися в поле збирати паливо. Осідлали Аджімуратового віслюка Чорногривого, мотузки, серпи й рукавиці приторочили до віслюкового сідла. Собаку Актоша покликали з собою. Він охоче побіг з ними. Аджімурат за правом молодшого сів верхи, а старший пішов поруч, поганяючи віслюка. Не підженеш — не поспішить. Місце не близьке. Знав Султанмурат один куточок, багатий на хмиз сухостій. Далеко було те місце, в балці Туюк-Джар. Весною й літом у ту балку спливали з усіх боків талі, а

1 Ашиктик,кат — любовний лист.

найбільше дощові води. Гримотіла балка від бурхливих зливових потоків і грозового відлуння, а до осені вигонились в

ній заростi твердостеблих трав у зрiст людини. Туди мало хто навiдувався. Зате впорожнi не повернешся.

Поблизу весь курай давно зiбрано. От i довелося спорядитися в Туюк-Джар. Пообiцяв Султанмурат матерi, що паливом забезпечить, перед тим як виїхати на Аксай.

Спершу Султанмурат iшов заклопотаний усякими думками й не дуже встрявав у розмову з балакучим братом. Було над чим думати. Надходила пора виїзду орачiв на Аксай. Залишалися лiченi днi. Перед виїздом завжди виявляється, як багато ще не зроблено. Особливо всяких дрiбниць. А там же, на Аксаї, i гвiздка не знайдеш, якщо раптом треба буде. Добре, що голова Тиналiєв заглянув на хвилинку до них додому. Провiдати приїхав, дiзнатися, як здоров'я матерi, як справи в командира десанту. Та й сам розповiв дещо. Розповiв, як буде з житлом на оранцi — вирiшили поставити юрту,— як буде з пiдвезенням кормiв i харчу, а головне, добре, що поговорив з матiр'ю. Мати останнiм часом стала нервовою вiд хвороби, вiд того, що не було листiв вiд батька. Ну й засперечалася з головою. Каже: куди ви посилаєте цих дiтлахiв? Загинуть вони там, у степу. Не пущу, каже, сина. Сама недужа. Дiти малi. Вiд чоловiка нiяких вiстей. Сiна нема, палива нема в хатi. А голова каже: сiна трохи дамо, бiльше нiяк не можна — весняна оранка на носi. Палива навiть не обiцяв. Зблiд навiть, наче скрутило його всерединi, й каже: а про дiтей у степу це ви даремно. І до уваги не вiзьму ваші слова, хоч у душi й розумiю. Це, мовляв, фронтове завдання таке. А коли так — хочеш чи не хочеш, не має значення. Треба виконати. І нiяких вiдмовок. От коли б ваші чоловiки перед атакою почали тужити за домiвкою: того немає, цього немає, не топлено, не годовано, куди, мовляв, нам в атаку! Що б з того було? Хто кому може дозволити на вiйнi таке? А для нас Аксай — то наша атака. І йдемо ми в ту атаку з останнiми нашими силами — з хлопцями шкiльного вiку. : Iнших людей немає.

І Отака розмова відбулася. І матір шкода, і голову Ти-[налієва, його також треба зрозуміти, не від добра таке за-і думав. Просив голова Султанмурата не баритися з виходом на роботу. Час, каже, горить. Як тільки матері трохи [і полегшає, то, мовляв, не затримуйся й хвилини, скоріше к берись до діла...

З учорашнього дня мати почувалася трохи краще, у хаті дещо почала робити. Можна б повернутися до хлопців на стайню. Тільки ж хоч із-під землі — треба було добути палива. Не можна залишати сім'ю без вогню, без тепла...

День стояв передвесняний. Тепла година ополудні. Ні зима, ні весна. Рівновага. Погідність сил. Чисто, умиротворено, просторо навкруги. Де-не-де вже темніли широкі рвані прогалини серед осілих, ослаблих снігів. У прозорому повітрі сліпучо біліло громаддя далеких снігових гір. Яка велика земля лежала довкола, і як багато турбот було на ній людині!

Султанмурат зупинився. Спробував розгледіти Аксай-ське урочище там, на заході, на степовому скаті передгір'я Великого Манасового пасма. Та нічого не розгледів у тій далині, що звалася аксайською стороною. Тільки простір і світло... От туди вони мали виряджатися ближчими днями. Як-то їм поведеться там? Що жде їх у тому краї? Тривожний холодок пробіг по спині...

Але день був чудовий. Аджімурат — той зовсім очманів од радості, од вільного дня, від того, що брат поруч і собака, готовий на вияв найбільшої відданості, бігає біля нього, що в усьому світі вони самі по собі, що їдуть добувати паливо для домівки. Сам же на віслюкові. Голосок тоненький, пісні співає всякі, ще довоєннії

Бер команда, маршалдар

(Дайте команду, маршали),

Калбай тегіз чигабиз

(Всі до одного виступимо)

Мін-мільйон жоо колее да

(Хай іде тисяча мільйонів ворогів),

Баарин тегіз жагабиз

(Всіх до одного знищимо).

Ой, дурненький! Дитя, та й годі...

Та Аджімуратові немає діла ні до чого. Він до самозабуття співає своєї:

Бір-екі, да, бір-екі (Раз і два, раз і два), Катаранди тюздеп бас (Рівно іди в строю)...

Султанмурат теж повеселішав. Смішно було дивитися на цього хороброго, що їхав верхи на віслюку. А коли поминали торішній тік, притихли мимохіть. У цьому затишному куточку, серед напіврозвалених скирт соломи, вже віяло весною.'Тиша польова. Як одмолотилися торік, так тут усе й затихло. Пахло мокрою соломою, прілістю й духом згаслого літа. Валялося в арику поламане колесо без обода. І поки що зберігався великий курінь, укритий околотом. У ньому спочивали, ховаючись од спеки, молотники. На осонні, посеред току, де

залишалися збоїни, вже густо зазеленіли проростлі стеблинки опалого зерна.

Актош бігав сюди-туди, винюхуючи щось на току, і сполохав днких голубів. Вони випурхнули з-під навислої кучі обледенілої соломи. Тут, у затишку, вони живилися всю зиму.- Шумливо, весело закружляли голуби над полем, літаючи щільною зграйкою. Актош незлобиво подзявкав, побігав слідком і потрухикав далі. Аджімурат також покричав, полякав птахів і хутко забув про них. А Султанмурат довго стежив за голубами, милувався їхнім гнучким, стрімким летом, їхнім мінливим на сонці перламутровим полиском пір'я і, помітивши, як відокремилася від зграї пара сизокрилих і полетіла в інший бік крило до крила, згадав молодого вчителя математики, який пішов в армію.

' Я сизий голуб, літаю в синім небі, А ти — голубка, летиш крило біля крила. Немає щастя більшого на білім світі, Як нерозлучно буть з коханою...

Захмелів учитель у бозокера коли його виряджали, й, виїжджаючи з аїлу на бричці, довго, доки було чути, співав про те, що він — сизий голуб, літає в синім небі, а вона — голубка, літає крило біля крила... Тоді смішною видалася Султанмуратові ця пісенька, і-грізний вчитель нараз видався таким смішним. А зараз, проводжаючи поглядом пару диких голубів, що полетіли геть від зграї, завмер, відчувши холодок у тілі. Ударила, як пронизала, ця пісенька вчителя математики. І. збагнув хлопчина, що то він сам — он отой голуб, що летить у синім небі, а ото вона летить поруч, крило біля крила, і дух перехопило від бажання негайно опинитися поруч із нею, з Мирзагуль, щоб летіти отак, як ті голуби, які виводять над зимовим полем широке похиле коло. Згадав про лист до неї і подумав, що слова пісні про голубів "Аккептер" теж повинні бути в листі... Все тепер полягало в тому, як передати їй листа.

Він розумів, що при хлопцях вона ніколи не візьме від нього листа. Адже вона навіть на перервах уникала його. А тепер і до школи він не ходить. Додому до неї не підеш, сім'я сувора... Та й як, коли навіть прийти, що сказати, як пояс-

Бозокер — чоловік, що виготовляє хмільний напій — бузу.

нити? Чому, скажіть, треба вручати листа, живучи в одному аїлі?

Та чим більше він думав, тим дужче хотілося, щоб вона знала, що він думає про неї. Дуже важливо, надзвичайно важливо, невимовно важливо було, щоб вона знала про це.

Всю дорогу думав він то про неї, то про майбутній виїзд на Аксай, то про батька на фронті і не помітив, як дісталися до балки Туюк-Джар. Хтось уже тут побував, похазяйнував. Але й того кураю, що залишився в яру обабіч замерзлого струмка та серед колючих^заростей обліпихи, було більше, ніж треба. Доводилося турбуватися не про те, як набрати кураю, а як його вивезти. Недовго думаючи, взялися до діла. Віслюка Чорногривого відпустили попастися на торішні трави, що повитикалися з-під снігу. Актош не вимагав уваги до себе, він сам собі нишпорив по балці, винюхуючи щось. Брати працювали споро. Серпами жали сухостій, складали зрізані стебла на купу, щоб потім усе це зібрати у в'язки. Працювали мовчки.

Незабаром стало душно, роздяглися — поскидали кожушки. Добре жати курай серпом, коли він стоїть густо і коли в нього тверді стебла. Навкруги аїлу такого не знайдеш. Де там! А тут наче граєшся, вижинаєш пучками під самий корінь. Курай шурхотить і подзвонює в коробочках, у стручках сухим сім'ям, що рясно сиплеться на сніг. І знову гостро пахне

гірким пилком, наче влітку, наче в серпні. Спину розігнути важко. Але курай тут чудовий, жар від нього буде добрий. Мати, сестрички будуть задоволені. Коли дома добре горить у печі, то й настрій добрий...

Вони вже зробили чимало, збиралися перепочити, коли нараз несамовито й дико загавкав Актош. Султанмурат підвів голову й закричав, упустивши серпа:

— Аджімурате, дивись, лисиця!

Попереду балкою по затверділому за зиму насту бігла від собаки сполохана лисиця, оглядаючись і на бігу зупиняючись. Лисиця бігла вільно, легко, наче ковзала по снігу. Вона була досить велика, з чорними, сторч, вухами, з димчасто-червоною спиною і таким же димчасто-червоним довгим хвостом. Актош люто й безладно переслідував її, та що більше він рвався до здобичі, то більше провалювався в сніг.

— Лови її! Тримай! — заволав Аджімурат, і вони кинулися навперейми, розмахуючи серпами.

Побачивши людей, що бігли навперейми, лисиця круто повернула назад, забігла за колючі кущі й, коли Актош

До стор. 152

проскочив мимо по її попередньому сліду, побігла в зворотний бік. Звичайно, лисиця легко перехитрила б своїх переслідувачів і втекла б, та біда її була в тому, що вона опинилася в узголів'ї балки, як у мішку, там яр закінчувався крутими, стрімкими, нездоланними стінами. Здавалося, подітися їй нема куди. Коли б не було цього лайливого, невгамовного собаки, затаїлася б лисиця в заростях обліпихи,

спробуй тоді дістань її з суцільних Колючок, але собака хоч і дурний, хоч і дворняга, проте виявився витривалим і настирним. Він не переставав гавкати й на хвилину, і саме собаче гавкання лякало лисицю.

А брати, захопившись несподіваною пригодою, бігли за нею стрімголов, спітнілі й розпашілі, оглушені власними криками й азартом переслідування. Залишалося лисиці або здатися на ласку собаки, або прориватися повз людей до виходу з яру.

Лисиця розгледілась і, замість того щоб тікати від людей, пішла їм назустріч лоб у лоб. Хлопці зупинилися від несподіванки. Лисиця, майже не поспішаючи, наближалася гребенем снігового валу на дні балки, точно розрахувавши можливості Актоша, що біг слідом, захекавшись, весь час провалюючись у кучугури. Бідолашний Актош геть ошалів від гавкання та бігу. Він уже не помічав, як хитро повела його лисиця по глибокому снігу.

Та й брати виявили не більше кмітливості. Обидва зупинилися, зачаровані дивом, яке підбігало до них,— така гарна була лисиця на бігу, мов човен, прожогом пущений за течією. Лисиця прямувала точно між ними, ніби намагалася пройти посередині, щоб нікого не скривдити. Але потім вона взяла трохи ліворуч і проскочила з боку Султанмурата, за два-три кроки від нього. За цю коротку мить він розгледів її всю, як уві сні, вірячи й не вірячи тому, що бачить. Пробігаючи поблизу, напружено витягнувши голову, лисиця подивилася йому в обличчя чорними блискучими очима. Султанмурат устиг здивуватися цьому мудрому звіриному погляду. Такою вона й залишилася в його пам'яті — з піднесеною головою і так само рівно піднятим пухнастим хвостом, з білим підчеревником, чорними проворними лапами й розумним поглядом, що хутко зважував усе... Вона знала, що Султанмурат не зачепить її...

Він опам'ятався, коли Аджімурат, пожбуривши серп у .лисицю, заверещав:

— Бий її! БийІ

5 292

129

Султанмурат не встиг і цього зробити, як лисиця шаснула в курай, за нею помчав Актош, і вони щодуху побігли балкою вниз.

•і— Оце-то так! — вихопилось у Султанмурата.

Брати побігли, потім зупинилися. Лисицю як вітром здуло. Тільки Актош погавкував то там, то там.

— Ех ти,— сказав потім Аджімурат.— Випустив таку лисицю. Стоїш і рукою не ворухнеш.

Султанмурат не знав, що й відповісти. Брат мав рацію.

— А нащо вона тобі? — пробурмотів він.

— Як нащог* — І, не пояснивши, що хотів сказати, махнув рукою.

Потім вони мовчки збирали нажатий хмиз в одну купу. Треба було ще трохи нажати, щоб зробити в'язки якомога більші. І то£д Аджімурат проказав ображено:

'— Нащо, нащо, кажеш! Батькові пошили б лисячу шапку, як у дядька Нургази, а ти Стояв!

Султанмурат оторопів: так ось про що він думав, ганяючись за лисицею. І тепер пожалкував, що не вдалося піймати спрдвді таку гарну лисицю, й уявив собі батька в пухнастому теплому малахаї, як у дядька Нургази. Така шапка дуже б пасувала батькові. Думки Султанмуратові перервало схлипування Аджімурата. Братунь сидів на купі хмизу й гірко плакав.

"*— Ти чого? Що з тобою? — підійшов до нього Султанмурат.

— Нічого,— відповів той крізь сльози.

Султанмурат особливо не допитувався. Він одразу збагнув, пригадавши, як недавно плакав Аджімурат, коли приїжджав дядько Нургази. Зрозумів він, що хлопчина розплакався від туги за батьком. Лисиця й лисячий малахай лише нагадали...

Не знав Султанмурат, як допомогти братикові. Він і сам зажурився. Переймаючись жалістю і співчуттям до брата, він надумав поділитися з ним найпотаємнішим.

— Ти не плач, Аджіке,— сказав він, сідаючи біля нього.— Не плач. Розумієш, я хочу одружитися, коли повернеться батько.

Аджімурат перестав плакати, здивовано витріщився на нього:

— Одружитися?

— Еге ж. Якщо ти мені допоможеш в одному ділі.

— Яке діло? — одразу зацікавився Аджімурат.

— Тільки ти нікому й слова!

— Нікому! Нікому не скажу!

Тепер Султанмурат завагався. Казати чи не казати? Він розгублено мовчав. Аджімурат почав приставати:

— Ну скажи, яке діло, скажи, Султане. Слово честі, нікому не скажу.

Султанмурат аж спітнів і, не дивлячись в обличчя бра-тові, через силу вимовив:

— Треба передати листа одній дівчині. В школі.

— А де лист, який лист? — швиденько присунувся до брата Аджімурат.

— Потім я тобі покажу. Не тут же лист.

— А де?

— Де треба. Потім побачиш.

— А кому, якій дівчині?

— Ти її знаєш. Потім скажу.

— То скажи зараз!

— Ні, потім.

Аджімурат присікався. Він ставав нестерпним. Тяжко зітхнувши, Султанмурат сказав, затинаючись:

— Лист треба... цей... передати Мирзагуль.

— Якій Мирзагуль? Тій, що в вашому класі?

— Так.

— Ура! — закричав чи то з радості, чи то з пустощів молодший брат.— Я її знаю, вона така, здається, думає, що дуже гарна! З молодшими класами не розмовляє.

— А ти чого кричиш? — розсердився старший.

— Гаразд, гаразд! Не буду! Ти її любиш, еге? Як Ай-чурек і Семетей !, еге?

— Перестань! — прикрикнув на нього Султанмурат.

— А що? Говорити не можна? — не вгавав молодший.

— Ну й кричи, вилізь он на ті гори й кричи на весь світ!

— От і вилізу й кричатиму! Ти любиш ту Мирзагуль! От! От! Ти любиш...

Нахабство молодшого вивело з себе старшого брата. Розмахнувшись, Султанмурат дав йому доброго потиличника. Той скривився одразу й розревівся на весь яр.

—г Якщо батько на війні, ти мене бити? Ну постривай! Постривай! Ти ще знатимеш! — горлав він.

Тепер треба було заспокоїти його. От морока! Коли вони . помирились, Аджімурат запевняв, усе ще судорожно схлипуючи, все ще розмазуючи кулаком сльози по обличчю:

1Айчурек і Семетей — герої з епосу "Манас". б* 131

— Не бійся, я нікому не скажу, навіть мамі не скажу. А ти через це битися... А листа передам. Я тобі зразу хотів сказать, а ти битися... На перерві віддам, одкличу вбік. А ти за це, коли тато повернеться з війни, коли тато приїде на станцію і коли всі побіжать зустрічати його, ти мене візьми з собою. Ми вдвох сядемо на Чабдара і перші поскачемо попереду усіх. Ти і я. Чабдар же. тепер твій. Ти спереду, а я позаду на коні, і поскачемо. І ми аразу віддамо Чабдара татові, а самі побіжимо поруч, а назустріч мама і всі люди...

Так говорив він, жаліючись, ображаючись і благаючи, і так розчулив Султанмурата, що той сам ледве стримався, щоб не заплакати. Погарячкував, а тепер дуже каявся, що вдарив хлопця.

— Гаразд, Аджіке, ти не плач. Ми з тобою на Чабдарі поскачемо, аби тільки батько повернувся...

Коли зібрали весь курай, що нажали, і коли почали зв'язувати, вийшло три великі в'язки. Султанмурат дуже добре вмів зв'язувати хмиз. Спершу купа здається великою, як гора, навіть боязко стає, що не піднесеш. А потім, якщо вміючи стягти мотузки, купа стає меншою втричі. Добре стягнута в'язка рівно лежить на спині, не муляє, її й нести зручніше. Цього разу хлопці зробили дві в'язки, щоб нав'ючити віслюка, на те вони й привели з собою Чорногривого, а ще одну в'язку Султанмурат вирішив узяти на себе. Далеченько було нести, та краще вже зразу принести додому побільше палива. Та й

залишати такий курай шкода. Дуже доброго сухостою набрали в балці Туюк-Джар.

На Чорногривого наклали так, що ні вух, ні хвоста не видно. Його повів на поводу Аджімурат. Султанмурат ступав слідом, згинаючись під в'язкою, прикріпленою, до плечей особливим перехресним способом: мотузок пропускається попід лівою пахвою через груди на праве плече, прошиляється з правого боку біля потилиці в пересувний зашморг, кінець якого носій тримає в руках. При такому способі носій може завжди підтягувати на ходу ослаблі вузли в'язки.

Так вони йшли: попереду Аджімурат, на поводу в нього Чорногривий, за ним — Султанмурат з ношею на спині, завершував цю процесію дворняга Актош, який уже добре втомився й ледве плентався позаду.

Коли несеш курай, дуже важливо не дозволяти собі спочивати. Після першого привалу інтервали переходів скорочуються: другий .привал — половина першого, третій — половина другого і так далі. Султанмурат добре знав це, тому, розраховуючи сили, ступав розміреною ходою, широко розставляючи ноги. Тепер він нічого не бачив навколо, дивився тільки вперед, під ноги. Щоб довго не втомлюватися і не чекати скорого відпочинку, несучи в'язку, найкраще думати про щось.

Ішов він і думав, як завтра вранці вийде на роботу на кінний двір і знову візьме на себе обов'язки командира десанту. Квапитися пора. Попереду лічені дні до виходу на Аксай. Коні вже ніби справні, вилікувані, плуги й запасні лемеші готові, збруя теж, а все одно вирушиш у поле — щось та й забули, це ж завжди так. Слова бригадира Чекиша. Бригадир Чекиш говорить: око — боягуз, а рука — сміливець,

треба сміливо виходити в поле, а там у ході роботи видно буде, як і що, всього не передбачиш. Може, він і має рацію.

Думав Султанмурат, як зробити, щоб полегшити життя матері. Зовсім вона засмикалася. І на фермі доїть, годує корів, і дома дихнути нема коли. Все сама та й сама. Топи, вари, пери. Дівчатка ще малі. А з Аджімурата що спитаєш. Сам він тепер одрізана скибка, от-от поїде на Аксай, і хтозна, коли повернеться. Скільки треба виорати, заволочити... А всього ж лише п'ять запряг. А все інше тягло й плуги на старих землях працюватимуть. Тут роботи ще більше, набагато більше. Але тут хоч близько від аїлу. Коли що, жінки можуть взятися за чепіги. Зовсім не жіноче діло. Та тепер вони і арики копають глибиною до пояса, і воду ведуть на поля, і греблі.гатять...

Що робити, як полегшити життя матері? Так нічого й не придумав...

А найбільше він думав Про те, що завтра передасть листа, от тільки Треба дописати слова з пісні "Аккептер". Намагався уявити собі Мирзагуль, як вона читає'його послання і що вона подумає при цьому. Ех, як важко, виявляється, писати листа про кохання! Взагалі-то виходить зовсім не те, що хотілося сказати, ніякий папір не вмістить у собі співу душі. Цікаво, а що вона скаже? Вона теж повинна написати у відповідь листа. А як же інакше? Як він довідається, згодна вона чи не згодна, щоб він її кохав? От же морока. А що, коли вона не захоче, щоб він її ко-. хав?.. Тоді що?..

Балка Туюк-Джар давно залишилася позаду. Сонце на ; заході світило тепер спереду й збоку, в одну щоку. Земля : зберігала зимовий спокій і велич. Як звичайно, так буває

перед бурею — утихомиреність, усолода, тиша, щоб усе це за мить зіткнути, збити, змішати, рознести вщент. У таких випадках треба прошептати: "На добро, на спокій!" — щоб випередити злі сили. Іноді допомагає. "На добро, на спокій!"— сказав Сам собі Султанмурат, вдивляючись уперед, щоб знайти зручне місце для першого привалу.

Місце доводиться вибирати з гірочкою, таке, щоб потім легко встати на ноги. Спершу носій кураю розхитується на спині, лежачи на в'язці; розгойдатися разом із в'язкою треба не дуже сильно, якщо розгойдаєшся дужче, ніж слід, в'язка перекотиться через голову, а носій розпластається, мов жаба. Розгойдавшись, треба впасти на коліна, потім з колін встати на ногу, на другу і тоді із заклинанням "о пірім!" випростатись, наскільки дозволить вантаж. Зате дуже просто відпочивати — треба сміливо падати горілиць.

Султанмурат упав горілиць на в'язку і на мить зажмурив очі. Ах, як приємно було розпустити мотузки на грудях! Він лежав, раюючи, прикидаючи, де буде далі привал. Коли він зможе, спочиваючи після довгого переходу, думати тільки про неї? — — Тільки ти скоріше дай відповідь на мого листа, чуєш? — сказав він беззвучним шепотом, усміхаючись сам собі. І прислухався.

Величезна, прекрасна тиша спочивала на землі в світлому передвечір'ї, що непомітно поринало в присмерк.

7

І надходили ті дні.,.

Тривожне, томливе чекання відповіді від Мирзагуль не залишало його весь день, доки він не васинав мертвим сном...

Він думав про це весь час, що б не робив. Працював з повною віддачею, командував своїм десантом, а в думках тільки й ждав, коли нарешті прибіжить із школи на стайню Аджімурат, коли принесе так довго очікувану відповідь. У них з Аджімуратом були навіть свої умовні сигнали. Якщо Мирзагуль дала відповідь, то Аджімурат повинен бігти з підскоком, розмахуючи руками, стриб-скік; якщо ні, то не бігти, а йти, і щоб руки були в кишенях.

Султанмурат увесь час поглядав у той бік. Та що не день, братунь приходив, тримаючи руки в кишенях. Сумував, мучився Султанмурат. Терпець урвався. Допитувався, питав і перепитував Аджімурата, що вона йому сказала при зустрічі, як він до неї підійшов і яка відбулася розмова. Брат уже спав, коли Султанмурат повертався додому. А хотілося випитати ще якісь подробиці. А випитувати особливо то й не було чого. Зі слів Аджімурата виходило, що та нестерпна Мирзагуль-бійкеч зовсім ні про що не говорила з ним на перервах, а вдавала, що нічого не знає, нічого не пам'ятає. Наче ніякого листа й не одержувала. Стоїть собі на перервах, розмовляє з подругами, а його, Аджімурата, не помічає, доки сам не підійде, не потягне за руку.

Не розумів Султанмурат, що б це означало. Якщо Мирзагуль не хоче мати з ним нічого спільного, то чого не відповість, чому не скаже про це одверто? Чому мовчить, невже не догадується вона, як боляче, як тяжко чекати відповіді?

З цими думками він поринав у сон, а вранці, починаючи день, знову думав про це. І вже часу не лишалося чекати. Сніги навколо хутко танули. От-от відступить мерзлота й земля запарує, от-от проляже перша борозна в полі, а там устигай тільки...

Одного разу Султанмурат сказав братові: — Передай їй, що скоро я поїду в Аксай, надовго поїду...

Відповідь була короткою.

"Знаю",— сказала вона, і більше нічого.

Султанмурат губився в здогадах. Іноді хотілося побігти в школу, дочекатися перерви, побачити її і поспитати самому, що все це означає. Але не зважувався. Все, що раніше здавалося дуже простим, тепер стало майже непереборним. Страх, нерішучість, сором'язливість і сумнів, мов мінлива погода в горах, терзали його душу...

Та й роботу не залишиш. Роботи по горло. Бути командиром десанту, як виявилося, не дуже легко. З ранку й до вечора робота, робота, і чим ближче надходила пора виходу на Аксай, тим більше всяких клопотів назбирувалося.

Наближаючись, весна, проте, не тільки додавала різних турбот, а й прикрашала, обновлювала, розбурхувала їхнє життя. По-весняному стало на водопої, веселіше, просторіше. Крига зникла, як дим. Річка, заново відкрившись, шумливим водограєм весело бігла по кам'янистому перекату. Кожнісінька галька на дні переливалася світлом і тінню в бистроплинному зеленуватому потоці. Коні шумно забігали табуном на середину річки, здіймаючи хмаровища бризок в-під копит. І хлопці верхи туди ж, у ту купу. Сміх, вигуки від холодних бризок, штовханина...

Саме в такий момент на водопої Султанмурат побачив її. На камінцях через річку побачив і обімлів. Чого б, здавалося, обімлів? Мирзагуль була не сама. Четверо було їх, дівчат. Вони йшли зі школи. Він міг би їх не помітити... Хіба мало людей

ходить тією дорогою, перескакуючи по переступках через річку. Та от же пощастило! Глянув випадково й від того обімлів, притримуючи Чабдара на місці, одразу впізнав її. Вона ступала по камінцях і теж упізнала його, захиталася на переброді, балансуючи руками, й, діставшись берега, зупинилася, ще раз кинула погляд у його бік. І, йдучи геть з подругами, .кілька разів озиралася. Щоразу, коли вона оберталася в його бік, він ладен був поскакати, полетіти за нею, щоб зразу ж, не ховаючись, не боячись сказати їй, як він любить її. І що без неї життя не може бути життям. І кожного разу не вистачало духу, кожного разу, коли вона озиралася на нього, він умирав і воскресав. Вона вже зникла з подругами на повороті на Аральську вулицю, а він усе притримував Чабдара посеред річки, хоч інші коні вже давно понапивалися й вийшли на берег. Хлопці згонили їх до гурту, щоб рушити на кінний двір, а він стояв на місці, вдаючи, що все ще напуває Чабдара...

А потім думав про це й дивувався, картав себе, що не догадався раніше побачити її, зустріти на цій дорозі, коли вона повертається із школи. Еге ж, там, на камінцях через річку, завжди можна зустрітися ніби ненароком. Як же раніше не спало це на думку? Звичайно ж, треба самому діяти, зустріти її й узнати від неї самої, що вона думає про його лист.

Він зрозумів потім, що зустрічі такі могли бути кожного божого дня, якби їхній десант пригонив коней на водопій трохи пізніше, аніж звичайно. Дуже прикро було Султанмуратові усвідомлювати, що кожного разу по тому, як вони гнали коней з водопою, появлялася на тому ж місці Мирзагуль, а він не міг докумекатись до такого простого діла. Страждає, мучиться, коли.все так просто...

Тепер він вирішив дочекатися її. На другий день Султанмурат затримався на річці, сказав хлопцям, що скоро повернеться, зробить добру розминку Чабдарові, а хлопців

попросив, щоб вони доглянули його коней після водопою: поприв'язували їх на місце, заклали корму. • І знову Анатай!

Він не поспішав повертатися з водопою й інших затримував.

— А я знаю, кого ти ждеш,— сказав він з викликом. Ох і осоружний тип!

Султанмурат теж хороший. Немає того, щоб спокійно обізватися: "Знаєш, ну й добре. Ти не помиляєшся", так замість цього обізвав Анатая:

— А ти шпигун фашистський!

— Це хто шпигун? Я шпигун?

— Ти шпигун!

— Ану, доведи! Якщо я шпигун, нехай мене розстріляє трибунал! А ні, я тобі пику поб'ю!

І вони зчепилися, понукнули коней назустріч один одному і, напираючи один на одного, закрутилися посеред річки. Погрозливо кричали, кидали люті погляди, стягали один одного з коней. Хлопці на березі сміялись, потішалися, під'юджували, а вони, як півні, розійшлись не. на жарт. Вода закипіла навколо, розліталася бризками, спотикалися коні в воді, скрегочучи підковами по камінцях, і тоді Еркінбек крикнув:

— Ей, ви, знову коней покалічити хочете!

Одразу схаменулися, зраділи навіть, що знайшлась важлива причина, і розійшлись без зайвих слів.

■ Але все одно настрій був зіпсований. Коли хлопці погнали коней на стайню, Султамурат все ще важко дихав і, щоб якось угамувати себе, поїхав тюпцем уздовж річки, все поглядаючи на дорогу. Далеко не заїхав, повернув назад і несподівано побачив її. Як і вчора, Мирзагуль поверталася з подружками. Йшли вони, розмовляючи про щось своє, і ніякого їм діла не було до того, що тут хтось, мало не побився за одну з них, що хтось мучиться, марніє в журбі за нею. Мати перелякалася недавно за сина: "Що з тобою? Чи не хворий ти? Змарнів як!" Заспокоїв маму, а сам узяв дзеркало, давно не дивився на себе, все немає коли, і справді дуже змінився, виявляється, за останній час. Очі блищать, як у хворого,- обличчя витяглося, шия стала довга, ніби навіть дві зморшки, дві складочки залягли між бровами, а на верхній губі темний пушок з'явився. Якщо на світло дивитися, а так не видно. Оце-то так! Зовсім інший став, не впізнати... Батько, либонь, і не зразу признає, коли повернеться...

Він під'їжджав на коні збоку і, зближуючись, помітив, як Мирзагуль глянула разів зо два в бік водопою, ніби видивлялася когось. А як побачила його, аж здригнулася від несподіванки, зупинилася, а потім швидко пішла разом з подругами. Вони, ніби нічого й не було, перескакували з камінця на камінець, переходили річку, а потім подалися додому. А він випередив їх збоку, так начеб поспішав кудись у справах, виїхав городами на вулицю, щоб перестріти її. Він побачив Мирзагуль здалека, в кінці вулиці. Тут він поїхав поволі. І що ближче вони сходилися, то ставало страшніше. Йому здавалося, що вся вулиця дивиться у вікна, в двері, стежить за ними, і всі чекають, як вони зустрінуться і що він їй скаже.

А вона йшла назустріч не дуже швидко. Не розумів він, що сталося, чому він так хвилюється. Вчилися ж разом, в одному класі, йому нічого не варто було одібрати щось у неї і навіть скривдити, а тепер наближався з трепетом і ляком у душі. Йому навіть хотілося уникнути цієї зустрічі, та було вже пізно. І, напевне, вона якось відчула його стан. Коли відстань між ними зовсім скоротилася, вона раптом заквапилася і, не дійшовши до свого дому, повернула в двір до сусідів. Він зрадів, полегшено зітхнув. І був дуже вдячний їй. Як страшно, виявляється, зустрічатися віч-на-віч...

А потім докоряв собі й картав за малодушність. Погано спав уночі й, прокинувшись на світанку, думав про неї, дав собі слово: сьогодні, що б там не було, підійде до. леї, і просто заговорить, і спитає цілком серйзно, чи має вона намір відповісти на його лист і коли. Якщо ні, то ніякої образи, цими днями йому виїжджати на Аксай, і нехай усе це залишиться між ними. Так і скаже.

З таким твердим наміром він починав той день, з таким наміром працював, з такою думкою він ще раз подався на річку після водопою. їхав на Чабдарі. Прогнав коня берегом в один і в другий бік. При цьому мимохіть звернув увагу, що в самому аїлі на дахах і з затіненого боку снігу зовсім не залишилось, а на пагорбах, там, де чимало намело за зиму, сніг ще тримався, стикаючись у темно-сірі плями. Мов амеби, яких малювали вони колись у зошитах на уроках зоології.

Вчора ж на кінному дворі голова Тиналієв і бригадир Чекиш робили огляд аксайського десанту. Всі плуги були пронумеровані й закріплені за плугатарями. Султанмура-тові дістався плуг під номером один. Потім кожен обрядив своїх коней у збрую, продемонстрував, як він з цим справляється, а тоді показав, як запрягає свою четвірку в плуг. Згодом усі п'ять запряжок вишикувались у ряд. Загаломто, збоку дивлячись,

здорово, вражаюче виходило! Мов тачанки, тільки замість тачанок плуги. Коні дужі, збруя підігнана, змазані плуги блищать. Плугатарі підтягнуті, кожен біля своєї запряжки. Голова Тиналієв ходив перед десантом суворий, мов командуючий армією. До кожного підходив:

— Доповідай про свою готовність!

— Доповідаю. Маю в наявності четверо підкованих коней, чотири справні хомути, чотири шлеї, вісім посторонків, одне сідло, один батіг, один дволемішний плуг, з трьбма парами запасних лемешів.

Просто як в армії! Тільки бригадир Чекиш хмурився. Ну, звичайно, він старий, куди там йому зрозуміти!

Огляд пройшов добре. Але по двох пунктах все ж таки провалилися десантники. Голова Тиналієв підкликав усіх до упряжі Ергеша.

— Ану, знайдіть неполадки в збруї,— сказав він. Все передивилися, все перемацали, але нічого такого

помітити не змогли. Тоді голова Тиналієв сам показав:

— А це що? Ви хіба не бачите, що ремінь у гнідого корінного на боці перекручений? От, дивіться! А в роботі перекручений ремінь натиратиме бік коневі. Кінь сказати про це не може. Тягтиме, а на другий день бік напухне, коня вже не запряжеш. А де я вам знайду запасного коня? Тх у мене немає! Отже, плуг простоюватиме через недбайливе ставлення до збруї! Ану лишень подумайте, чи маємо ми право на таке? Заради чого ми готувалися всю зиму?..

Соромно було всім. Така дрібниця, здавалось би, і треба ж!

— Султанмурате,— напучував голова Тиналієв,— ти як командир десанту повинен кожного разу перед початком роботи перевіряти, хто як запріг коні. Зрозуміло?

— Зрозуміло, товаришу голова!

Другий пункт, на якому погорів десант, як виявилося, був ще серйозніший. Погорів сам командир. Голова Тиналієв запитав їх:

— Скажіть, де ви будете залишати збрую на ніч після роботи?

Думали, гадали, відповідали по-всякому. Вирішили, що в полі коло плугів.

— А ти як гадаєш, командире?

— Я теж так думаю. На ниві, де розпряжемо, там і залишимо збрую, коло плугів. Не носити ж її з собою.

— Ні, неправильно. Збрую не можна залишати на ніч у полі. Не тому, що її хтось візьме. На Аксаї нема кому її взяти. А тому, що вночі може піти дощ або сніг. Збруя намокне. Це сиром'ятна шкіра. І можуть лисиця або байбак погризти збрую в полі. Зрозуміло, про що йде мова? Отже, який треба висновок зробити? Плуг залишається в полі. Випряжених коней із збруєю приводите на стан. У вас юрта, в якій ви будете жити. Юрта лише одна. Другої юрти в мене немає. Збрую кожен вносить у юрту і складає акуратно на те місце, де він спатиме. Зрозуміло? Спати із збруєю в головах! Такий закон! Це ваша зброя! А кожен солдат передусім береже зброю!

Отак говорив голова Тиналієв у той день перед аксай? ським загоном, вишикуваним для огляду в цілковитій бойовій готовності напередодні виходу десанту на Аксай. Ті дні наближалися. І все йшло до того...

Отак говорив голова Тиналієв, навчаючи їх уму-розуму...

Отак...

Еге ж, цілком можливо, що днів через три-чотири, якщо погода не зіпсується, вирушать вони на Аксай, і тоді, звичайно,. Султанмурат не побачиться з Мирзагуль аж до літа. Подумавши про це, хлопець злякався. Важко, неможливо було уявити таке — не бачити її, хоч би здаля, стільки часу! А ще сподівався сказати їй сьогодні, що, мовляв, так чи ні, якщо ні, то що ж, не таке вже й лихо, чекати немає коли, на Аксаї справи важливіші...

Султанмурат усе поглядав на дорогу, їдучи берегом. І вже почав турбуватися. Пора вже було. Та ось вони, дівчата! Однак Мирзагуль серед них не було. Подружки її йшли, а її немає. Спершу Султанмурат засмутився. Що ж робити, коли така справа. Збентежений поїхав на кінний двір. Але по дорозі його охопила тривога: а що, коли вона захворіла або ще щось скоїлося? Ця тривога зростала, він відчув, що ні в якому разі не зможе її вгамувати, доки не дізнається про причину. Надумав запитати в дівчат. Повернув Чабдара слідом за ними. І нараз побачив її. Мирзагуль поверталася сама. Вона вже наближалася до переброду. Султанмурат пустив Чабдара швидше, щоб устигнути зустрітися на камінцях, а сам так зрадів, так дуже, як виявилося, злякався за ці хвилини, що сам не помітив, як зірвалося з уст: "Рідна моя!"

Він зустрів її на переступках. Зіскочив з коня і, тримаючи його за повід, чекав, коли вона вийде на берег до нього.

Вона йшла до нього, дивлячись на нього, усміхаючись йому.

— Гляди не впади! — гукнув він їй, хоч упасти з таких широких, викладених зверху дерном переступок було неможливо. Як добре, що вона йшла по переступках! Як добре, що на цій примхливій гірській річці не трималися ніякі мости й місточки!

Він чекав, простягши їй руку, а вона йшла до нього, весь час дивлячись на нього й усміхаючись.

— Гляди не впади! — сказав він ще раз.

А вона нічого не відповіла. Вона тільки усміхалася йому. І тим було сказано все, що хотів би він знати. Який же він був дивак, писав якісь листи, мучився, чекав відповіді...

Вона простягла йому руку, і він узяв її. Скільки років навчалися в одному класі, і він не знав, виявляється, яка чуйна й тямуща в неї рука. "От я тут! — сказала рука.— Я така рада! Хіба ти не відчуваєш, яка я рада?" І тоді він глянув їй в обличчя. І вражено сторопів — у ній він упізнав себе! Як і він, вона стала зовсім іншою за цей час, виросла, витяглась, і очі світилися дивним, розсіяним блиском, як після хвороби. Вона стала схожа на нього, тому що вона теж весь час думала, не спала ночами, бо вона теж любила, і ця любов зробила її схожою на нього. І від цього вона стала ще кращою і ще ріднішою. Вся вона була обіцянням щастя. Все це він зрозумів і відчув в одну мить.

— А я думав, що ти захворіла,— сказав він з трепетом у голосі.

Мирзагуль не відповіла на ці слова, а сказала інше.

— Ось...— Вона вийняла призначений йому згорток.— Це тобі! — І, не затримуючись, пішла далі.

Скільки разів потім знову й знову він роздивлявся цю вишиту шовком хустинку! Виймав з кишені, й знову ховав, і знову розглядав. Завбільшки з аркуш із зошита, хустинка по краях була яскраво повишивана узорами, квіточками, листочками, а в одному кутику серед узорів були означені червоними нитками дві великі й одна маленька літери: "Б. с М.", що означало "Султанмурат джана Мирзагуль" — "Султанмурат і Мирзагуль". Ці латинські літери, які вони — вивчали в школі ще до реформи киргизького алфавіту, і були відповіддю на його багатослівний лист і вірші.

Султанмурат повернувся на кінний двір, ледве стримуючи бурхливу радість. Він розумів, що це таке щастя, яким не можна поділитися з кимось, що воно призначене тільки йому і що ніхто інший не зможе бути щасливий, як він.

А проте дуже хотілося розказати хлопцям про сьогоднішню зустріч, показати їм подаровану йому хустинку...

Зате працювалося, як ніколи, добре. Хлопці чистили ко* ней після водопою, носили у відрах овес, закладали за драбину сіно. Він одразу взявся до роботи. Швидко пройшовся шкребкою по пругких, налитих силою спинах і боках коней, побіг по овес. І весь час відчував хустинку в нагрудній кишені перешитої солдатської гімнастерки. Ніби там горів незримий вогник.' І від цього йому було радісно й тривожно. Радісно

тому, що відгукнулася Мирзагуль на його кохання, і тривожно, бо то був початок невідомого...

Потім він побіг по сіно до скирти люцерни, що за стайнею. Тут було тнхо, сонячно, дуже пахло сухими травами. Йому страшенно кортіло ще раз подивитися на свою хустинку. Вийняв з кишені й став роздивлятися її, вловлюючи серед трав'яних запахів особливий запах хустинки, ніби гарним милом пахло. Одного разу в школі він відчув, як пахне її волосся. І тепер згадав, то був її запах. Так він стояв наодинці з хустинкою й незчувся, як хтось несподівано вихопив її. Оглянувся — Анатай!

— А-а, ти вже хусточки одержуєш від неї! Султанмурат густо почервонів:

— Дай сюди!

— А ти не спіши. Спершу подивлюся.

— А я тобі кажу, дай сюди!

— Та не кричи ти, оддам. Потрібна дуже!

— Оддай зараз же!

— А тн дужче кричи. Кричи, що в тебе подаровану хустинку одібрали! — І запхнув її в кишеню.

Що скоїлося далі, Султанмурат уже не пам'ятав. Тільки мелькнуло перед ним спотворене злобою і переляком обличчя Анатая, потім він з усієї сили ще вдарив суперника, а потім сам одлетів убік від різкого стусана в живіт. Перегнувся, падаючи, але хутко схопився на ноги й рвонувся з-під скирти ще з

більшою ненавистю і люттю на підлого Анатая. Прибігли хлопці. Заметушилися. Утрьох почали розбороняти їх. Просили, благали, повисали в них на руках, але ті знову й знову кидалися один на одного, зчіплюючись у запеклій, нещадній бійці. "Оддай! Оддай!" — весь час викрикував Султанмурат, розуміючи, що кінець може бути тільки один: або вмерти, або повернути хустинку. Анатай був кремезний, дужий, діяв він спокійно, але на боці Султанмурата були справедливість і право. І він безоглядно нападав, хоч той його часто збивав з ніг. В останню мить він упав на вила, що валялися коло скирти. І тут руки сам! схопилися за вила. Він зірвався на ноги з вилами напере* ваги. Хлопці закричали, розбіглися хто куди:

— Стій!

— Зупинись!

— Схаменись!

Анатай стояв перед ним, важко дихаючи, пригнувшись, озираючись, куди б одскочитн, але тікати йому не було куди. З одного боку — скирта, з другого — стіна стайні. Саме в ці хвилини Султанмурат відчув твердість духу. Він розумів, що це крайність, але іншого виходу не було.

— Оддай,— сказав він Анатаю,— а то буде погано!

— Та на! На! — заквапився Анатай, намагаючись повернути все на жарт.— Теж мені! Пожартувати не можна! Дурень! — І він кинув йому хустинку.

Султанмурат заховав її в нагрудну кишеньку. Страшна хвилина минула. Хлопці полегшено зітхнули, загомоніли, і тільки тоді відчув Султанмурат, як паморочиться голова, як

тремтять руки й ноги. Спльовуючи кров з розбитої губи, пішов, як п'яний, за скирту, впав на сіно й, лежачи на спині, віддихувався, приходив до тями...

8

До вечора вони з Анатаєм ще не помирилися, але спільні справи примусили їх піти назустріч один одному. І все ж залишалася осугаг на душі, соромно було, що все так по-дурному склалося. Але при тому Султанмурат розумів, що пройшов важливе випробування, що, коли б він проявив малодушність, передусім сам би перестав себе поважати. А така людина не може бути і не повинна бути командиром десанту.

В цьому він переконався того ж дня, коли надвечір приїхали на кінний двір голова Тиналієв і бригадир Чекиш. Коні їхні після далекої дороги потомилися, були в грязюці. Тиналієв і старий Чекиш на світанку поїхали в Аксайське урочище і от тільки тепер повернулися. Задоволені приїхали. Через день-другий можна вирушати на Аксай. Степ запарував. Землі родючої багато. Ори, скільки зможеш. Загони визначили. Місце польового стану вибрали. Залишилося влаштуватися там і почати те, заради чого готувалися всю зиму.

— Ну як, хлопці? — звернувся до них Тиналієв.— Як настрій?' Які є пропозиції, зауваження? Кажіть зараз, щоб не схоплюватися, коли вже будете далеко від аїлу.

Хлопці мовчали, нічого такого, що треба б негайно вирішити, наче й не було, і все ж ніхто не взяв на себе відповідальності сказати останнє слово.

— У нас є командир,— промовив Ергеш.— Він усе знає, нехай сам скаже.

І тоді Султанмурат сказав, що поки що ніяких неполадок або якоїсь потреби немає, все продумано, взуття од ремонтовано, одіж залатано, щоб укриватися, беруть кожухи, — коротко кажучи, всі хлопці, їхні плуги й коні будь-якого дня готові приступити до роботи, як тільки земля вистигне.

Потім обмірковували всякі інші справи — про кашовара, про паливо, про юрту — і прийшли до спільного висновку, що днів за два-три, якщо не погіршає погода, якщо не піде сніг, треба вирушати в поле.

А погода стояла хороша, хоч і хмарна,— сонце то вигляне, то сховається. Парило, піднімався дух сирої землі, що звільнялася з-під снігу...

І наближалися ті дні... Все йшло до того...

Хоч і як готувалися, а перед самим виїздом знову виявилася сила всіляких справ. Бракувало двох попон, ті, що мали, були старі, діряві, їх нічого було брати з собою на Аксай. Ранньої весни. ночі холодні, майже зимові, особливо в перші дні оранки... Чекиш говорив, що раніше, коли орали ще сохою, в перші дні, бувало, ждуть до півдня, доки відтане після нічних заморозків земля... А кінь, який змерз уночі, не вкритий попоною,— вже не робоче тягло.

Довелося побігати Султанмуратові то в контору, то до голови, то до бригадира, доки змогли купити для колгоспу в аїлі ще дві добрячі попони...

І в цій біганині й клопотах він найдужче чекав хвилини виїзду з кіньми на водопій. Хотілося побачити Мирзагуль перед розлукою, зустрівши її, як і того разу, біля пересту-пок через річку... Кожного разу сподівався — і не щастило. Поспішав Султанмурат, не було часу чекати. І тому він постійно відчував якусь недомовленість, нез'ясованість, що залишалася в їхніх взаєминах, і якусь невиразну, тривожну провину свою за те, що вони можуть не побачитися перед від'їздом. Він знав, що й Мирзагуль д^умає про нього, і в цьому він переконався того разу з одного її погляду, коли в ній ніби впізнав себе. Проте він не припускав навіть думки, що Мирзагуль сама шукатиме зустрічі з ним. Дівоча гордість і честь не могли того дозволити. Дівчина вже сказала своє слово, вона подарувала йому вишивану хустинку, а решта вже його клопіт, чоловічий...

Звичайно, він зумів би зустрітися з нею перед від'їздом, він так і розраховував, коли б не нове лихо. Напередодні виїзду на Аксай, коли десантники збиралися гнати коней на прощальний водопій, після якого Султанмурат і хотів дочекатися Мирзагуль, біля самих воріт кінного двору зустрів їх бригадир Чекиш. Він був похмурий і непривітний. Руда борідка скуйовджена, шапка насунута аж на очі.

— Ви куди?

— Коней напувати.

— Постривайте. Ось що, Анатаю, ти йди додому. Мати в тебе захворіла. Іди, йди зараз. Злазь з коня. А ви, хлопці, швидко на водопій і швидко назад. Миттю! Я вас чекаю тут.

По дорозі до річки, поганяючи табунець тюпачка, дивився Султанмурат на шлях і, повертаючись, озирався: ні, не видно Мирзагуль. Ще рано було повертатися їй зі школи. І чого це

старий Чекиш так поквапив їх? Що скоїлося? Коли б не це, сьогодні неодмінно дочекався б її! Так хотілося знову побачитися на переступках через річку...

Коли вони повернулися на кінний двір і поставили коней на свої місця, старий Чекиш зібрав їх, чотирьох, од-кликав убік. "

— Розмова є,— буркнув він.

Потім запропонував сісти. Всі присіли навпочіпки, підпираючи спинами стіну дувала. Голова Тиналієв любив розмовляти стоячи, сам стояв і щоб перед ним люди стояли, а бригадир Чекиш, навпаки,— віддавав перевагу розмові неквапливій, сидячи. Старий, одне слово. От вони повмощувалися, і Чекиш, хмуро погладжуючи розкошлану руду бороду, почав:

— Хочу я вам сказати, джигіти, ви вже не малі діти. Рано вам довелося скуштувати гіркоти життя. По гарячому ступати, в холоді спати. Отож доля така судилася. От і сьогодні в одного з вас велике лихо: батько Анатая, Сатар-кул, загинув на фронті. Ви вже не діти. Коли в одного нещастя, другий йому опорою мусить бути. Збирайтеся. Будете зустрічати й проводжати людей. Коней приймати. Зараз зійдуться люди біля дому покійного Сатаркула, і вам годиться там бути. І не розпускайте нюні біля Анатая, як малолітки; якщо плакати, то. плачте голосно, по-чоловічому, щоб видно було, що плачуть вірні друзі Анатая. Зі мною підете, отож через те я вас і поквапив...

Вони йшли слід у слід стежкою до дому Анатая на краю вулиці. Такими ж невеликими мовчазними гуртками верхи й пішки пливли люди з різних боків.

Погода видалася мінлива. То сонце вигляне, то знову хмари, то несподівано вітрець північний, низовий потягне, що аж гомілки мерзнуть од пронизливого холоду. Тяжко, боляче було Султанмуратові на душі від страху та жалю, коли він підходив до дому Анатая. Моторошно було, бо за якусь хвилину-дві сплеском здійметься в аілі, як полум'я пожежі над дахами, ще один великий плач і ще одного чоловіка, який народився й виріс під цими батьківськими горами, не дочекаються з війни, ніколи й ніхто його не побачить... "А що з батьком, і досі немає ні листів, ні звісток ніяких? Що з ним? Мати вже знетямилася від страху. Тільки б не це, тільки б не так!"

Вони вже наближалися до двору, коли в домі Анатая почувся пронизливий зойк, і той плач, посилюючись, вихлюпнувся в двір і на вулицю, де товпилися люди...

Ідучи слідом за Чекишем, десантники голосно заплакали, заголосили разом, як учив Чекиш:

— О батечку наш Сатаркул, славний батечку наш Сатаркул, де ми тебе побачимо тепер, де ти поклав свою золоту голову?

. У цю хвилину, у хвилину спільного горя, батько Анатая Сатаркул воістину був їхнім рідним батьком, і воістину в ту хвилину він був славен, тому що велич кожної людини пізнається його близькими лише тоді, коли людина вмирає... Так було завжди і так буде...

— О батечку наш Сатаркул, славний батечку наш Сатаркул, де ми тебе побачимо тепер, де ти поклав свою золоту голову?

З цими скорботними словами десантники пройшли за Чекишем крізь натовп і, опинившись на подвір'ї, побачили біля самих дверей Анатая. Горе зменшує людину. Найстарший серед них, грізний і дужий Анатай виявився зовсім беззахисним хлопчиком. Приголомшений горем, що звалилося на його плечі, він по-дитячому, вголос, ридав, притиснувшись до стіни, мов лошатко в негоду. Обличчя його спухло від сліз. А поряд голосно плакали менші його брати й сестри.

Друзі підійшли до Анатая. Побачивши їх, Анатай заплакав ще дужче, ніби скаржачись їм на своє горе, на те нещастя, що скоїлося у всіх на очах. Він просив тим самим захистити його, допомогти йому. Ця беззахисність Анатая найдужче приголомшила Султанмурата. А вони розгублено топталися біля Анатая, не знаючи, що робити, як утішити товариша. Ніхто, здається, нічим не міг йому допомогти. І ніхто не підозрював, що Султанмурат щойно вискочив з двору з автоматом у руці й побіг з ним просто туди, просто в той бік, де точилася війна, без передиху просто на фронт, і там, кричачи від лютості й гніву, плачучи й кричачи, розстрілював фашистів чергами, чергами, чергами з невичерпного, невгаваючого автомата за вбитого батька друга свого Анатая, за завдані аїлові страждання й біди...

Шкода, що не було в нього автомата!

І тоді Султанмурат сказав Анатаєві (він же був командиром десанту):

— Не плач, Анатаю. Що ж робити. От у Еркінбека й Кубаткула теж батьки загинули на фронті. Сам знаєш. Од мого батька теж листів немає давно. Війна. Сам розумієш. Ти тільки скажи, Анатаю, ми тобі допоможемо. Ти тільки скажи, що зробити, щоб тобі стало легше...

Та Анатай, притиснувшись до стіни, судорожно здригаючи плечима, не міг нічого видушити з себе. Ці слова не втішили його, навпаки — гірко роз'ятрили, і він став задихатися від потоку сліз, посинів від задухи. Султанмурат побіг, приніс йому в кухлі води.

І з того моменту він відчув на собі відповідальність за те, що тут коїлося. Він зрозумів, що треба Діяти, якось допомагати людям. Учотирьох вони носили воду з річки, кололи дрова, розпалювали вогонь у самоварах, позбираних у сусідів, зустрічали й проводжали, верховим дідам допомагали сушитися...

А люди все йшли і йшли. Одні приходили висловити співчуття сім'ї загиблого, інші відходили, виконавши свій обов'язок. А десантники залишалися весь день у дворі Анатая.

Найтяжчі хвилини пережив Султанмурат, коли прийшла вчителька Інкамал-апай і з нею дівчатка сьомого класу, і серед них Мирзагуль. Так плакала Інкамал-апай, так побивалась, обнявши Анатая, не можна було дивитися без сліз. Віщування тієї знаменитої ворожки про сина вчительки не збувалися, та й не вірила вона їм. От і плакала в тривожному передчутті, дала волю сльозам, щоб легше стало зболеній душі. Дівчатка теж плакали біля вчительки своєї, а Мирзагуль стояла, опустивши голову, плачучи беззвучно, може, також згадавши батька й брата, і ні разу не глянула в його бік. Навіть у цьому, в журбі й горі, вона була кращою за всіх. Він пишався нею і співчував їй. Хотілося підійти до дівчини, обняти її й заплакати, поєднати свій смуток з її смутком:

Ах, Мирзагуль, ах, Мирзагуль-бійкеч, Я — сизий голуб, літаю в синім небі, А ти — голубка, летиш крило в крило...

І потім, коли зазвучала в дворі— молитва і коли всі, хто був, замовкнувши, зосталися кожен наодинці з собою, розкривши перед обличчям долоні й дивлячись у них, як у книгу долі,— слухали урочисту й співучу мову молитви, що прийшла сюди тисячоліття тому з невідомої Аравії, молитви, яка провіщала вічність світу в народженнях і смерті, призначеній цьогр разу вбитому на війні батькові Анатая Сатаркулові,— Султанмурат і тоді, під час молитви тієї, звівши очі поверх долонь, подивився на неї. Разом з усіма зосереджена, юна Мирзагуль була прекрасна. Глибока задумливість була на її обличчі. Але дівчина не дивилася на нього.

Так вона й пішла, не перемовившись з ним і словом, лише перед тим, як піти, сумно затримала на ньому погляд і кивнула йому. Ах, Мирзагуль, ах, Мирзагуль-бійкеч..7

Плач у домі покійного Сатаркула втихав потроху. Наставало витверезливе жорстоке затишшя, хвилини примирення з утратою. Плач — це протест, бунт, незгода; набагато страшніше осмислення безповоротності того, що скоїлося. Отоді провідують людину найпохмуріші думки. .

Анатай сидів біля стіни, опустивши голову. Страшно було Султанмуратові дивитися йа нього. Зухвалого, сильного, злого Анатая розтоптало нещастя. Краще б він уже кричав, плакав, краще б уже рвав на собі одежу й метався.

Султанмурат не знав, як визволити його з тої глибокої туги й самотності. Але треба було допомогти йому, треба було хоч би що примусити його відчути, що він не сам, що поруч люди, ладні голову покласти за нього.-

— Ходім, Анатаю, у мене до тебе розмова,— сказав йому Султанмурат.

Анатай звівся з місця, й вони одійшли за ріг.

— Ти не думай, Анатаю,— почав Султанмурат, дуже хвилюючись, через силу підбираючи слова.— Адже я... я... Якщо хочеш, я оддам тобі ту хустинку назовсім.

Анатай сумно всміхнувся.

— Що ти, Султане! Не треба,— відповів він.— Вона твоя, і ти її нікому не віддавай. А я... Ти прости мені, що я тоді... ти мені прости, забудь. Я більше ніколи так не буду, Султане. Мені вже нічого не.треба... Мій тато, він був... Ми так чекали...— І, захлинаючись, давлячись слізьми, Анатай знову заридав.

Тепер вони плакали разом наодинці з часом, у якому вони жили — росли...

9

Третій день ходили плуги в Аксайському урочищі. Третій день, не вмовкаючи, понукували плугатарі, поганяли своїх коней. І вигорбилися темно-бурою смугою на косогорі свіжовиорані перші загінки аксайських десантників. Клин уже був чималий, око тішилося. Тепер, як погода буде, то й діло піде.

В цьому величезному передгірському просторі біля підніжжя Великого Манасового пасма зберігалася давно ніким не порушувана тиша. Звідси починався Аксайський степ, що переходив у чимкентські й ташкентські безводні землі. В цьому незайманому просторі степового краю плугові запряги здавалися маленькими жучками, що повзуть по горбовині, залишаючи за собою довгий розпушений слід.

Поки що тут ходили три плуги. Ергеша і Кубаткула затримали на кілька днів в аїлі — кинули на підмогу, на боронування озимих, щоб устигнути затримати вологу в грунті. Звичайно, потрібна, невідкладна справа, але й на Аксаї час не жде: щоб устигнути засіяти такий клин, який намітили, треба поставити весь десант на лемеші од світанку до вечора, інакше не" можна встигнути, інакше вся праця пропаде. Султанмурат турбувався, чекав, коли прибудуть ті дві запряги, чекав з дня на день. Обіцяли, через це посварився він з бригадиром Чекишем. Серйозно посварився.

—. Передайте,— казав,— аксакале, нехай голова Тиналієв приїжджає, нехай розбереться. Трьома плугами тут робити нічого. Завдання не виконаємо...

А старий Чекиш? А що старий Чекиш, він чуба на собі рвав. І зрозумів Султанмурат, як важко в колгоспі розумному, тямущому бригадирові. Хоче зробити все до ладу, вчасно, щоб нічого не пропустити, а скрізь усе горить, хочеться встигнути зробити по весні те, друге, десяте, а сил немає, людей немає, харчів немає. Голову витягне — хвіст, загрузне. Сидів він тут учора, думу думав. В аїлі пора голодна. Запаси вже кінчаються, до нового врожаю далеко. Скот охляв, дохне без кормів, різати немає вигоди. По кілограм м'яса для хворого їдуть на базар. Кілограм м'яса коштує стільки, скільки раніше коштувала вся туша. Але їдуть. Навіть не їдуть, а йдуть пішки за тридцять-сорок кілометрів. їздові коні ледве волочать ноги. Виїдеш — застрянеш у дорозі. Тільки й устигли підготувати тягло до сівби. Тягло справне, але теж ненадовго при такому перевантаженні.

Якщо думати про все це, страшно стає. Та найбільша біда — війна, кінця-краю їй не видно. Одна втіха, одна непогасна надія — перемагати почали німців, усюди тіснять їх, гонять...

Сьогодні зранку ніби випогодилося. Хмарно було, але над горами час від часу виринало сонце, розгулювалося иебо над головою, знову хмурилось і знову затягувалося хмарами. А в обід різко похолодало й потемніло навкруги. Сніг або дощ, щось збирається... Дуже вже посутеніло кругом. Виходячи орати після* обіду, плугатарі взяли з собою мішки, щоб накрити голови од дощу чи снігу.

Йшли по початій загінці, звалюючи борозну всередину. Перший ішов Султанмурат: другий — ступнів за двісті — Анатай; завершував, майже за півверстви, Еркінбек. Сьогодні орачі були в полі самі. Три орачі й великі гори попереду. Три орачі й безмежний степ за ними. Голова Тиналієв зміг тут побувати лише на початку. Справ у нього багато, поскакав кудись, залишивши бригадира Чекиша налагоджувати оранку. Сьогодні й Чекиш поїхав вимагати залишені в аїлі запряги Ергеша й Кубаткула. От і вийшло: на третій день зосталися орачі самі собі — з плугами, з кіньми, з землею, яку призначалося орати й орати, щоб було де збирати врожай, щоб було що їсти людям...

Загін був далеко від польового стану — од юрти, в якій вони жили, од стогу сіна конюшинного, од мішків вівса, од усього того, що було тепер їхньою домівкою. На польовому стані залишалася тільки стара кухарка. Все бурчить, все скаржиться, що паливо сире, що того немає, цього немає, замість того щоб своєчасно приготувати їжу. В полі шматок коржа й гарячої юшки — більшого не попросиш. А вона все бурчить, проклинає життя, ніби хтось її у чомусь докоряє. В аїлі її мало знали. Прийшла звідкись. Інші не можуть залишити домівки — діти, господарство, а вона по-

годилася приїхати на Аксай, щоб прохарчуватися біля орачів. Хай собі харчується на здоров'я, тільки б своєчасно готувала їжу. А вона все метушиться й не встигає. Допомогти

їй орачі не можуть. Бо кінь — не машина, не трактор, якого виключив, а сам подавсь. Залив бак і поїхав. Хлібороб працює в полі й сам, як кінь, а потім доглядає чотирьох плугових коней, годує їх, напуває і, добираючись до юрти, падає з ніг... А на світанку знову до роботи... Найтрудніше встати на світанку...

Головна турбота хлібороба — щоб плуги ходили, щоб коні, втягуючись у роботу, не спали з тіла, щоб вистачило в них сил до кінця весни. Це важливо. Дуже важливо. Першого дня, коли почали орати, через кожні десять-два-дцять ступнів коні зупинялися перепочити. Задихалися. Довелося підняти трохи вище лемеші, зменшити глибину оранки. Але це вимушений захід до того часу, доки коні не втягнуться в роботу.

Сьогодні кращою була оранка. Дружніше беруться коні, звикаються, ідуть четверики, тягнуть дружно, щільно зімкнувшись, припадаючи до землі, повитягавши в напруженні шиї, мов бурлаки на картинці в підручнику. Ступінь за ступенем, ступінь за ступенем тягнуть і тягнуть плуга, що ріже лемешами товщу земну.

Але погода підводить. Ось уже снігом запахло, замигтіли рідкі білі сніжинки... Отже, зима ще недобрала свого, вирішила нагадати про себе на прощання. Даремно вона це робить. Орачам дуже не до речі...

Султанмурат устиг накинути на .голову мішок, але все одно це не врятувало його від снігопаду. Сидячи верхи на борозенному коні в середині запряги, розмахуючи над головою батогом, він весь час одкривався вітрові то з одного, то з другого боку. Сніг припустився густий, мокрий, швидко танув. Завіяло, закрутило. У сніговій імлі сховалися гори, світ зімкнувся. І тільки нокаюче погукування чути було в цій імлі, мов крики птахів, що їх застукала зненацька непогода.

А, плуги йшли. Чорні плуги то з'являлися на пагорбі, мов на гребені хвилі, то знову зникали в низині...

Припадаючи до борозни, мовби виповзаючи з самої землі, йшли четверики, пожадливо дихали коні, бралися з усіх сил. Сніг миттю танув на їхніх розгарячілих, напружених спинах, стікаючи патьоками по боках. Важко коням, дуже важко, земля намокла, ковзається під копитами, збруя ^обважніла од вологи, лемеші застряють, засмоктуються в

липких шарах цілини. Але не можна зупиняти плуги. Треба орати. Завтра, як вигляне сонце, ці борозни провітряться й поле буде готове. Не можна гаяти часу.

Плуг застрявав. Султанмурат тільки те й робив, що злазив з сідла, зчищав пужалном глину з лемешів і, гукнувши до Анатая й Еркінбека, які йшли позаду, і почувши у відповідь їхні голоси, знову проштовхувався поміж мокрими збруями й тілами коней до борозенного коня, знову вилазив у сідло, і знову четверик ішов попереду.

А сніг не переставав. Пливли чорні запряги плугів, мов кораблі в білому тумані. І в тій тихій сніговій заметілі, що поглинала всі звуки, линули над полем лише погукування плугатарів:

— Ана-та-й!

— Еркінбе-екІ

— Султанмура-а-ат!

По обличчю текло: чи то талий сніг, чи то піт; руки на поводах понабухали, посиніли, від холоду й сирості, здушеним боками коней, які терлися один об одного, ногам було боляче, хотілося їх кудись пересунути й не було куди, але Султанмурат розумів, що за ним по його сліду йдуть Анатай і Еркінбек, що втрьох вони — шість лемешів, що не має він права зупиняти посеред дня шість лемешів, які орють аксайську землю. Аби тільки коні здужали, аби тільки коні не здалися. І тому вій подумки звертався до них, бадьорив їх:

"Потерпіть, народжені від Камбар-Ати дружніше налягайте. Не кожного ж дня буде так важко. Сьогодні сніг, а завтра його не буде. Вперед, вперед, но, но! Потерпіть, народжені від Чолпон-Ати, он попереду кінчаються гони, зараз ми повернемо там і підемо назад. Потерпіть, не сповільнюйте ходу. Я не маю права випрягти вас із плуга. До цього ми вас готували всю зиму. Іншого виходу немає. Я жену вас по м'якій і твердій землі, вам важко, та інакше хліб не родить. Старий Чекиш каже, що так було і так буде вовіки. Він каже, що хліб, кожен шматок хліба политий потом, тільки не всі це знають і не всі думають про це, коли їдять. А нам дуже потрібен хліб. Дуже потрібен. Тому ми з вами тут, на Аксаї.

Чабдаре, мій брате, мій борозенний коню. Ти тягнеш плуга й мене несеш на собі. Прости, що й тебе стьобаю батогом. Так треба. Не ображайся, Чабдаре.

К а м б а р-А та — міфічний заступник коней.

Чонтору, ти йдеш зліва, ти ступаєш по ріллі, тобі важче, ніж іншим, але ти найсильніший після Чабдара. Тебе, Чонтору, батько мій Бекбай завжди хвалив. Пам'ятаєш? А пам'ятаєш, як усі ми їздили до міста?.. Листів немає від батька давно вже, це страшно, вам,, коням, цього не зрозуміти. Коли люди з війни довго не пишуть — це дуже страшно. Мати геть схудла від

туги й страху. Коли оплакували Анатаєвого батька, дужче за всіх і гіркіше за всіх плакали Інкамал-апай і мати. Вони щось знають, щось недобре, але не кажуть. Вони щось знають... Но, но, Чонтору, я не дозволю тобі здаватися. Вперед, Чонтору 1 Тримайся!

І ти, Білохвостий, ти теж мій брат. Ти йдеш праворуч від мене, в середині запряги. Ти мусиш дуже добре тягти, ви з Чабдаром корінники. Ти гарний кінь, у тебе незвичайний білий хвіст. Але ти не здавайся, не падай духом. Я не дозволю тобі втомитися. Но, но, Білохвостий! Не підводь!

Брате .мій, Карий, ти простий і хороший кінь. Коли я вибирав тебе у свою четвірку, я покладав на тебе велику надію. Ти роботяга і норовом сумирний. Я й тебе дуже поважаю. Ти йдеш з самого краю, і тебе завжди видно. По тобі судять збоку, як справи наші, Карий, брате мій. І я тебе не скривджу, ти тільки тягни, тягни, не здавайся. Я тобі обіцяю: коли ми закінчимо орати й сіяти на Аксаї, коли ми повертатимемося в аїл, ти будеш іти також скраю, щоб усі бачили тебе. І мИ проїдемо мимо її дому, і коли вона вибіжить на вулицю, то зразу угледить тебе, Карий, брате мій. Мені так і не пощастило побачитися з нею перед від'їздом. Хустинка її при мені, вона завжди при мені. Вона схована від снігу й дощу. Я про неї завжди, весь час думаю. Я не можу про неї не думати. Якщо я перестану про неї думати, все спустошиться і мені нецікаво буде жити.

Но, но, народжені від Камбар-Ати! Дружніше налягайте, вперед, вперед! Но! Но!.. А сніг усе йде, все йде! Який мокрий сніг. Змокли ми геть з голови до ніг. І вітер ■ піддуває. Добре, коли кухарка наша догадалася накрити сіно попонами. А якщо не догадалася, намокне сіно, про-: паде. Чим вас годувати будемо — дванадцять голів? Тре-} ба було сказати їй перед від'їздом, забув, не думав, що сніг і повалить.

І* Чудна вона стара, очі в неї завидющі. Коней наших кусе розхвалює, не надивиться. Які справні, каже, коні, ситі. І|Жиру, каже, на боках на два пальці. Раніше колись, мов-[ляв, таких коней різали на великих поминках. У ті часи, Е каже, м'ясо їли донесхочу. І коли варили конину в сорока-

відерних казанах, то жир — зардеп слово ж яке,— каже, знімали зверху, зачерпували повно черпаком, односили недужим. Тим жиром, каже, попоїти хворого — зразу стане на ноги. От яка ненажерлива, тільки про жир і думає. Хоч би не зурочила коней. Та ну її! В школі ж говорили, що пристріт — то все брехня. Хай собі базікає, аби тільки вчасно їсти готувала. А вчора здивувала, м'ясо гірського цапа зварила. Худющий цап, а все ж. Проїжджали, каже, якісь мисливці з гір, двоє, завернули на вогник у юрту і ось залишили частину здобичі. Спасибі тим мисливцям, значить, звичай знають люди. Хочуть, щоб і вдруге їм удача була на полюванні,— першому стрічному дали належну йому частку. А ми, звичайно, перші стрічні на їхній дорозі, якщо вони спускалися з гір, навкруги нікого. Скачи в горн, скачи в степ — нікого не зустрінеш. А сніг не перестає. От зарядив... Геть вибилися з сили..."

Коні зупинилися, знемоглися... Султанмурат зліз із сідла, ледве тримаючись на набряклих отерплих ногах, мов. п'яний, пройшовся шкутильгаючи навколо запряги. І так йому стало боляче, нестерпно шкода змилених коней, котрі аж тремтіли, мокрі від вух і до копит, важко, запалено дихаючи, що він од жалю аж застогнав.

А сніг усе падав і танув, падав і танув на паруючих конячих спинах. Султанмурат скинув з голови намоклий важкий мішок, неслухняними, задубілими руками став розтягати петлі збруї, а далі не витримав, розридався, обнімаючи за шию Чабдара, і,

плачучи, шепотів: "Простіть мене, простіть!" — відчуваючи на губах гарячий, гірко-солоний смак кінського поту...

— Ей, Султанмурате! Ти чого там?—долинув голос Анатая, що наближався, йдучи борозною.

— Давай розпрягай! — гукнув у відповідь Султанмурат.

10

Зате ранок наступного дня видався ясний і чистий. Ніяких слідів учорашньої негоди. Тільки сирість, тільки ба-дьорливий холодок, тільки легенький рум'янець над землею, тільки підновлений білий сніг на горах. Раннє сонце викочувалося з-за гір, оповіщаючи світ про себе радісною,

1 Зардеп — гарячий кінський жир-навар.

розлитою на півнеба загравою весняного сходу. Весь широчезний Аксай з усіма його улоговинами, рівнинами, пригірками й низинами видно було далеко-далеко. Зате гори Великого Манасового пасма, біля яких вони народилися й виросли, здавалося, підійшли вночі ближче — неправдоподібно, але підступили гори тієї ночі до Аксаю, до них, щоб; прокинувшись уранці, орачі подивувалися їхньою величчю, красою і могутністю. .

Близько й далеко, поруч і недосяжно сяяли на сході гірські кряжі...

Так, великий ранок займався того дня на Аксаї. На оранку вийшли не поспішаючи, вирішили зачекати, щоб землю обвітрило.

А тим часом коней пошкребли, збрую розправили, пересипали підмоклий овес. Сонце швидко нагріло. І тоді вони рушили до плугів. Кожен на своєму четверику. Плуги засмоктало у вчорашніх борознах. Утрьох вивертали кожний, чистили лемеші, змащували колеса. А потім запрягали коней, розраховували до вечора закінчити гінку, а зранку перейти на нову ділянку. Робота посувалася добре. Коні, спочивши за ніч, доглянуті вранці, бадьоро працювали. Втяглися отож тепер уже по-справжньому. Призвичаїлися тягти нелегкого плуга. А вчорашня оранка по снігу виправдала себе — грунт провітрився, вивернуті по снігу скиби розсипалися під промінням сонця на дрібні рівні грудочки. Отже, земля не поламана, не зім'ята. Отже, оранка добра.

Хороший був той день. Бувають такі дні, коли все ладиться, коли життя зрозуміле, чудове, просте. Недарма готувалися всю зиму, трудилися, школу змушені були залишити; аксайський загін діє, плуги йдуть, сьогодні повинні прибути Ергеш і Кубаткул. Тоді в них буде п'ять плугів, це десять лемешів. Сила. Справжній десант! А потім посіють, заволочать поля — і тоді жди врожаю! Ярий хліб зовсім непоганий хліб. Бригадир Чекиш каже, ярий хліб за врожайністю поступається перед озимим, але зате найсмачніший. Діло піде. Дощі будуть. Не може бути, щоб дощі підвели, коли стільки праці вкладено, дощі будуть, аби лише там, на фронті, трималися, наступали наші, щоб на щастя вродив цей хліб, не застряв у горлі...

Так вони йшли в загінках. Попереду Султанмурат, за ним за дві сотні кроків Анатай і майже за півверсти Ер-кінбек...

Сонце пригрівало все дужче. І на очах зазеленіли легким пушком ковили степові пригорки. Мов у казці: ідеш в один кінець — зеленіє праворуч, їдеш у другий кінець — зеленіє ліворуч. Земля вогко парувала оновленим духом. А плуги йшли по Аксаю, залишаючи за собою гриви свіжих скиб... ~

Спурхнув жайворонок із землі. Задзвенів, залився неподалік, і ще десь заспівав жайворонок, і ще десь. Султанмурат усміхнувся. Співають собі на радість, ні домівки в них, ні листочка, ні гілочки над головою, живуть собі в голому степу, як уміють. І задоволені. Весні радіють, сонцю радіють. А де вони були вчора, як перечекали негоду? Ну, те вже минулося.

Весна тепер не поступиться своїм. І роботи ще багато, це ж тільки початок. Ну то що ж! Ось прибудуть сьогодні Ергеш і Кубаткул, і тоді всім десантом наляжуть, піде діло, піде...

Поганяючи коней, Султанмурат помітив вершника. Він проїжджав повз ріллю далеченько, поглядаючи в їхній бік, їхав він у гори. За плечима рушниця. На голові кошлата зимова шапка. Кінь під ним рудий, кремезний, виїжджений. Хлопці теж помітили його. Почали гукати:

— Ей, мисливцю, завертай до нас!

Але мисливець. не відгукнувся. Він їхав мимо них, не наближаючись, усе поглядаючи в їхній бік. Султанмурат зрадів, коли його побачив, зупинив коней і, ставши на стремена, гукнув:

— Ей, мисливцю, спасибі за ширалгу! 1 Спасибі, кажу! За ширалгу спасибі!

Але той так і не відгукнувся. Ніби не чув і не розумів, про що мова. Незабаром він сховався за пагорбами. Виходить, немає коли, поспішає у своїх справах.

, А приблизно через півгодини появився другий мисливець. Він теж їхав у гори і теж з рушницею. Але він проїжджав

другим краєм, з другого боку загону, і теж здалека поглядав у їхній бік, проїхав мовчки, не завернув, не привітався з орачами. А годиться звернути з дороги, побажати орачам здоров'я і врожаю. Старий Чекиш каже — люди не ті пішли. Може, його правда, мудрий дід Чекиш.

А потім була найхвилюючіша подія.

Перший почув Анатай. Молодець. Це він закричав з усієї сили:

— Журавлі! Журавлі летять!

Ширалга — частина здобичі.

Султанмурат тлянув угору — в чистому, безмежно синьому і безмежно бездонному небесному просторі летіли,. поволі кружляючи, перешиковуючись на ходу, перегукуючись, журавлі. Велика зграя. Птахи були високо. Та небо було ще вище. Неосяжне велике небо — і зграя журавлів, що пливли живим островом у цій неосяжності. Султанмурат дивився, задерши голову, і лише потім спохо-пився, несамовито закричав:

— Ура-а! Журавлі!

Всі троє добре бачили, що то були журавлі, але криком сповіщали один одному як велику несподівану новину:

— Журавлі! Журавлі! Журавлі!

Султанмурат згадав, що ранній приліт журавлів — добра прикмета.

— Ранні журавлі — добра прикмета! — гукнув він Анатаєві, обернувшись у сідлі.— Врожай, врожай буде!

— Що, що? — не розчув Анатай.

— Урожай! Урожай буде!

Анатай, обернувшись до Еркінбека, гукнув і йому в свою чергу:

— Урожай! Урожай буде! І той відповів їм:

— Чую, чую! Урожай буде!

А журавлі пливли, купаючись у голубому небі, пливли не поспішаючи, кружляючи на крилах, що плавно колихалися, перегукувалися то стримано, то багатоголосо, всі разом, і знову в їхніх рядах наставав спокій. В прозорості того дня було добре видно їхні виточені витягнуті шиї, і тонкі дзьоби, і напівпритиснуті до тіла ноги в одних і щільно притиснуті в інших. Іноді мелькали в рухові білі кінці махового пір'я по краях крил. Отоді, розглядаючи птахів, орачі помітили, що зграя поволі знижується. Журавлі все нижче спускалися до землі, їх ніби зносила якась течія туди, до далеких пагорбів. Ніколи в житті Султанмурат не бачив журавлів зблизька. Вони завжди пропливали над головою, мов привиди, мов сон.

— Дивись, сідають, сідають! — крикнув Султанмурат, і всі троє, позіскакувавши з сідел, покидавши плуги і запряги, кинулися в той бік, куди опускалася журавлина зграя.

Швидко бігли. Щодуху! Хотілося побачити журавлів зблизька: які вони з себе? От буде здорово! .

Ох, як добре біглося Султанмуратові! Земля лягала під н. — и, сама поспішала назустріч.. І разом з землею снігові гори бігли назустріч, І журавлина зграя, що кружляла в повітрі, з якої він не спускав очей, пливла назустріч. Дух перехоплювало від бігу і радості, і, біжучи, радіючи, здоганяючи журавлів, подумав він, що, коли журавлі зронять перо, він знайде його й збереже, подарує їй, Мирзагуль, журавлине перо і розкаже все, як було. Аби лише догнати, аби лише побачити журавлів. Він біг, несучи в душі хвилю ніжності до Мирзагуль. Коли б міг, побіг бн він зараз із журавлиним пером просто до неї... Просто до неї з журавлиним пером...

Вони бігли, а немиготливий чоловічок недоброго ока стежив за ними в проріз прицілу, плавно переводячи мушку з одного на другого, на третього. Ненависно дивився той чоловічок, як у прорізі прицілу бігли хлопчики до журавлів. Земля за межами прицілу була така велика, а вони на зрізі хиткої мушки такі малюсінькі... Небо в прицілі над ними було таке велике, а вони иа кінчику мушки такі маленькі. Щиглем збити — і не буде їх... Усе це за одну секунду могло зникнути, перестати миготіть у прицілі, досить тільки на-тиснути на спусковий гачок.

— Ех, здорово я їх засік, збив би зараз підряд, не встигли б і пікнути,— стримуючи дихання, промовив той, що цілився. "■

— Облиш, дурило! З кулею не жартують, не цілься даремно,— відповів йому другий, що придержував коней за вуздечки серед заростей кураю, в глибокім, як вовче лігвисько, водорії під пагорбом.

Той, що цілився, промовчав, граючи жовнами, але мушки не зняв.

— Не висовуйся, тобі сказано,— наказав йому той, що притримував коней.— Набігаються й підуть собі. Тобі-то

що?

Не послухав. Лежав, притиснувшись щетинистою щокою до прикладу, солодко йому було стежити в проріз прицілу за недоумками, що бігли, ошалівши від криків журавлів. Зло брало. Біжать і сміються! Біжать і сміються! От яка їм радість! Переклацав би трьома пострілами, навіть не стріпнулися б. Біжать і сміються! І чого, спитать би їх? Біжать і сміються...

11

Довго бігли орачі, та коли вибігли на пагорб, побачили, що журавлі знову набирали висоту... Виходить, роздумали. А може, тільки здалося, що журавлі сідають?

Хлопці зупинилися, переводячи дух. Розпашілі. А Султанмурат пробіг ще далі й зупинився, проводжаючи журавлину зграю із слізьми на очах... і

Потім вони повернулися назад і знову заходилися орати аксайську землю. Хороший був день, чудовий. Десь за південь приїхала бричка колгоспна з сіном для коней. Картон-, лі, м'яса, борошна, дров привіз їм їздовий і сказав що бригадир Чекиш велів передати — завтра заявиться сам, а разом з ним запряги Ергеша й Кубаткула. Скажи, мовляв, Султанмуратові й хлопцям: нехай не хвилюються, все вже вирішено, завтра десант буде в повному складі. В обов'язковому порядку. А ще через день-два провідає їх на Аксаї і голова Тиналієв. Отакі новини привіз їздовий. Усі разом пообідали, і, коли збиралися на оранку, кухарка сказала Султанмуратові, що хоче поїхати в аїл, завтра повернеться з бригадиром Чекишем, що в неї в аїлі

якісь невідкладні справи й що вона повинна привезти мила для прання. А щоб вони не були голодні без неї, вона напекла їм коржів на весь день і залишає зварений суп, який вони зможуть підігріти собі. Хоч як не хотілося Султанмуратові, щоб вона їхала, але довелося погодитись. Не будеш же сперечатися, затримувати дорослу людину.

З тим орачі й подалися до своїх плугів. Увесь той день доорювали загін. До вечора закінчили. Тепер можна було окинути поглядом — велике поле виорали. Перше поле. А скільки ще оранки попереду. Але зачин є. Без зачину нема ж продовження.

Вже в сутінках закруглили останню борозну, розорали гриви на поворотах і, не гаючи часу, перетягли плуги на сусідній загін, щоб завтра зранку почати з нового місця нову смугу.

Поки повипрягали коней, і поки приїхали на польовий стан, посутеніло. Пусто на стані. Кухарка давно поїхала. Ну нехай, повернеться ж завтра.

За день добре потомилися. Не поспішаючи порозв'язували хомути, поскидали їх з кінських ший, перенесли збрую в юрту, кожне на своє місце. А коней, дванадцять голів, , теж поставили на свої місця біля старого воза без коліс, що його залишили .на польовому стані замість жолоба. Так, кожного коня поставили на своє місце до сіна у возі. Вирішили, що раненько встануть і почистять на конях засохлий їгіт. Повмивалися в потемках, потім розпалили вогонь у юрті й при світлі вогнища повечеряли всухом'ятку, розігрівати сили забракло.

Полягали спати. Султанмурат заснув пізніше за всіх. Перед сном він ще раз вийшов з юрти глянути на коней. Коні спокійно стояли, уткнувшись мордами в сіно, діловито хрумкали суху конюшину, пофиркували від утоми. Так, спокійно стояли, голова до голови, по шестеро коней з кожного боку брички.

Погода обіцяла бути спокійною. Місяць на ущербі, зовсім вузький серп.

Султанмурат походив трохи, чогось йому страшно було. Безлюддя, мертва тиша, непроглядна безкрайня ніч. Заклопотаний справами й турботами, він не помічав, виявляється, як страшно вночі в глухому степу. Він поспішив вернутися в юрту. Вмостився на своєму місці й довго ще не міг заснути. Лежав, розплющивши очі у пітьмі. Думав про всяке, згадував. Засумував, затужив несподівано за домівкою. Як там мати без нього? Від батька, мабуть, все нема й нема ніяких звісток. Коли б якийсь лист був, їздовий би йому сьогодні привіз, та ще й суюнчу 1 зажадав би. Віддав би все, що б той не забажав. Та тільки що оддавати? В нього тут нічого немає. Пообіцяв би півмішка пшениці, восени в колгоспі видадуть, от і оддав би. Думаючи про це, зітхав сумно, пригадував, як Ажімурат узяв з нього слово, що коли батько повернеться з війни, то зустрічати його на станцію поскачуть вони разом верхи на Чабдарі, він як старший — попереду, а молодший — позаду. І те, як, зустрівши батька, вони віддадуть йому Чабдара, а самі побіжать поруч, а назустріч мати й багато близьких людей... Еге ж, коли б трапилося таке щастя, з плуга випряг бн Чабдара й поскакав би... Потім він у сто разів більше одробив би...

Султанмурат тихо заплакав, бо неясно розумів, що такого щастя, можливо, ніколи не буде...

Потім він усміхнувся сам собі в пітьмі, пригадуючи, як зустрів біля камінців на річці Мирзагуль. Навіть зараз він не забув доторк ЇТ руки й те, як рука сказала: "Я рада! Я дуже рада! Хіба ти не відчуваєш, яка я рада?" І те, як він упізнав у ній тоді себе, і як був приголомшений цим, і який був радий тому, що вона — це він. Спить, мабуть, уже Мирзагуль. А може, в цю хвилину думає про нього. Адже вона—~це він. Султанмурат намацав її хустинку, сховану в кишені гімнастерки, погладив її...

1 С у ю н ч у — подарунок за радісну звістку.

До стор. 165

Так він і поринув у сон. Міцно заснув. Потім якийсь поганий сон навалився. Хтось душив його, руки крутив. Тоді він прокинувся і не встиг закричати від переляку, як чиясь важка тверда долоня, смердюча від міцної махорки, затиснула йому рота.

— Мовчи, коли хочеш жити! — сказав йому на вухо хрипко якийсь чоловік, сопучи й дихаючи махоркою. Він' відкрив йому щелепи, розтягаючи їх залізною п'ятірнею, що аж ломило, запхав у рот ганчірку, і поки Султанмурат зміркував, Що діється, руки його були міцно стягнуті вірьовкою за спину. Холоднющий піт пройняв його, і тіло почало тремтіти само по собі. Що за люди ці двоє в юрті, нащо вони його зв'язали?

— Ну, цей готовий,— прошепотів один другому.— Давай тих. "

Вони вовтузилися в темряві там, де спав Анатай. Анатай скрикнув, заборсався, але і його скрутили.

А Еркінбека вдарили, здається, по голові, він застогнав і одразу втих.

Султанмурат усе ще не міг утямити, що діється. Ган-чірка розпирала йому рота, він задихався, руки судомило .од вірьовок. В юрті було зовсім темно. Але хто вони, чого ці люди тут, нащо вони вчинили з ними таке, чого вони хочуть, може, вони хочуть убити їх? За що?

Султанмурат почав вириватися, кидатися, і тоді один з тих придушив його коліном і, стукаючи по голові твердим, залізним пальцем, сказав неголосно, але виразно:

— Не брикайся. Чуєш? Ти тут, здається, головний. Ми вас зв'язали, ви не будете відповідати, ви ні при чому. .Запам'ятав? — говорив він, стукаючи весь час залізним нігтем по голові.— Будете розумні, і все обійдеться. Коли вас знайдуть тут, розкажете все, як було. Що з вас візьмеш? Та коли що, коли хтось тріпнеться зараз, передчасно,— повбиваю, як цуценят. Душу геть! Тихо лежіть. Не .подохнете.

І вони вийшли з юрти, сопучи, лаючись і одхаркуючись. Султанмурат чув, як вони вовтузились біля конов'язі, щось робили, коні злякано тупали, хропли, шарахались. А через деякий час почувся тупіт багатьох копит, ляскання батога, знову якась лайка, і тупіт коней почав віддалятися й незабаром зовсім затих.

Тільки тоді до свідомості Султанмурата дійшов увесь жах того, що сталося. Конокради забрали їхніх плугових ^коней! Кривда, лютість розривали душу. Він кидався, на-

магаючись ослабити руки, але силкування були марні. І, задихаючись, він почав крутити головою, виштовхуючи язиком кляп. В роті горіло, кровоточило, розпирало. І все-таки вдалося нарешті виплюнути проклятий кляп з рота. Наче на волю вирвався. Голова запаморочилась від притоку повітря в легені.

— Хлопці, це я! — подав він голос, підводячи голову.— Це я! Це я, кажу!

Але ніхто йому не відповів. Він почув, як заворушилися Анатай і Еркінбек на своїх місцях.

— Хлопці,— сказав він тоді,— не бійтеся. Я зараз. Я зараз щось придумаю. Ви тільки слухайте мене. Анатай, поворушись, де ти?

Анатай замукав, зайорзав, трохи підводячись з місця.

— Анатаю, постривай! Будь на місці! — Султанмурат покотився до нього через купу одягу, збруї.— А тепер лягай спиною до мене, підставляй свої руки. Чуєш, спиною до мене, підставляй руки...

Тепер вони лежали спиною один до одного, і Султанмурат намацав вірьовки на руках товариша. Даючи команду Анатаєві, як лягти г як повернутися, намацав вузли. Вмовляючи Анатая потерпіти, перенести біль у руках, усе ж знайшов, зачепив якогось зашморга, вірьовка ослабла. А тоді Анатай сам видер свої руки на волю...

Конокради тікали не поспішаючи. їхали напівчвалом, у темряві не дуже-то поскачеш, та й не було потреби летіти навзаводи. Зроблено чисто. І від кого тікати — від хлопчаків? За сто верст навкруги ні душі. А хлопчаки лежать позв'язувані, сопуть у дві дірочки. Нехай вдячні будуть долі, що ще так обійшлося...

Вони вели з собою чотирьох коней. По парі на кожного. Більше не візьмеш. Дай боже, щоб ці у горлі не застряли... Дорога їм була далека, по безлюдних місцях. Три дні тільки до передмістя Ташкента. Та там ще. Аби лише добратися. А там діло пусте. На Алайському базарі в Ташкен-ті м'ясо піде нарозхват по— кілограмах, по грамах, люди там торгові, вмілі. Сплавлять. То їхній клопіт. А за четверо добрячих коней, м'ясо яких зараз на вагу золота, гроші як вивезти? От задача, не жарт! Куди стільки грошей? Оце-то хапонули! Скоріше б уже! Все! Тепер шукай вітра в полі. Гроші будуть — зникнути не трудно. Та й пора, давно пора вже звідси п'ятами накивати, доки не зловили. А зловлять — капут! Трибунал. Тільки хрін їм вислючий! Гроші будуть — життя буде! За Ташкентом скільки ще міст і земель...

Недарма кажуть — фортуна. Геть засняділи вже. Ану лишень побігай по горах у мороз і хугу, доки добудеш його, архара, а добудеш — м'ясо препогане в цю пору: дике, самі жили. Не вгризеш. Та й патрони вже кінчалися. Довго не протягли б. А тут хто б міг подумати — наче 'з неба, впали на Аксай ці хлоп'ята з плугами. Сам бог послав! Є він, є вгорі — кожному своє призначив.

Брали скраю, не вибирали, коники всі як на підбір, по два пальці жиру на ребрах, таких зараз в усьому світі не знайдеш. Наваристе м'ясо буде — пальці оближеш. Є він, є бог угорі, є! Послав здобич, послав удачу!..

Вони їхали ступою. Нічого було вагу коней втрачати. Такі коники м'ясникам на алайському базарі й не сняться. Викладайте гроші, жмикрути, одержуйте!..

Ось вони, красені, всі чотири, на довгих повіддях ремінних, зарані приготованих, тюпкають, пофоркують, пофоркують, знали б, куди їх правлять. Викрадення теж продумане. Табуном не викрадеш, розбіжаться. Один тримає повіддя в руках, сам посередині в сідлі, а коні по боках иа довгих повіддях, два праворуч, два ліворуч. А напарник позаду на рудому коні, поганяє дубцем, не дає затримуватися. Тільки так. Не поспішаючи, але й не повільно. З розумом, з розумом треба діло робити...

13

Виявилось, Чабдар був на місці. На Чабдара скочив Султанмурат, вибігщи з юрти, і, крутнувшись на ньому, встиг прокричати:

— Анатаю, скачи в аїл! Не затримуйся! Скажи! Клич наших! А я притримаю їх! Я наздожену їх! Тільки ти скоріше! А ти, Еркінбеку, будь тут і нікуди ні иа крок. Зрозумів? Скачи, Анатаю, скачи!..

А сам подався на Чабдарі в той бік, куди втекли конокради, судячи з тупоту копит.

Вперед, Чабдаре, брате мій — Чабдаре, вперед, дожени їх, дожени! Я не впаду, я не розіб'юся. Не бійся за мене. Вперед, Чабдаре! Якщо загинемо, то разом, тільки скачи скоріше, скоріше, я розумію — темно. Страшно, і тобі страшно. І все одно вперед. Скоріше, скоріше! Де вони? Що то мелькнуло

попереду? Щось там рухається. Тільки б не дати втекти. Вперед, Чабдаре, вперед... Не впади, Чаб-даре, не впади...

14

— Погоня! — злякано крикнув один з конокрадів, уловивши наближення тупоту коня, що скакав за ними.

І вони припустили, пішли галопом, потім ускач. Тепер баритися не можна було. Тепер пан або пропав! Тепер чимдуж. Тепер тікати не озираючись.

Провідний стяг як можна ближче в кулаці повіддя коней, пригнувся до сідла. А напарник, стьобаючи ззаду батогом, поганяв щосили, квапив. Від тупоту багатьох коней земля загула. Вітер засвистів у вухах. Ніч прожогом летіла назустріч чорною, безкрайньою, гримучою річкою.

— Стій! Не втечете, сті-ій! — кричав їм Султанмурат, усе ближче й ближче наздоганяючи їх. Та його голос долітав лише уривками в шаленому гулі бігу.

Чабдар! Великий кінь Чабдар! Батьківський кінь Чаб-дар! Як він біг! Наче розумів, що не може не наздогнати і це може, не має права впасти в цій страшній гонитві по Аксаю серед ночі.

Султанмурат хутко порівнявся з конокрадами, пішов збоку, їм-то з кіньми на поводі не так легко було тікати.

— Оддайте наших коней! Оддайте! Ми ними оремо! — крикнув Султанмурат."

Напарник повернув на скаку, кинувся до нього звіром, хотів збити з коня. Але той увихнувся. Молодець Чабдар, молодець! Тікаючи від конокрада, що його переслідував, Султанмурат вискочив уперед, зайшов збоку й почав тіснити, завертати провідного з кіньми.

— Назад! Назад! — кричав він.

— Іди геть, уб'ю! — кричав той, розвертаючи коней, але Султанмурат знову виходив уперед, знову тіснив, заважав прямому ходу.

І так вони скакали. Напарник щоразу відгонив його, а він заходив то з одного боку, то з другого, встрявав на дорозі, заважав гнати вперед.

А потім прогримів постріл. Султанмурат не почув його, побачив лише яскравий спалах і встиг здивуватися освітленому на мить величезному простору Аксаю і чорному гуртові коней і людей, що дико скакали повз нього...

А сам, падаючи з коня, одлетів убік, покотився сторчака, обпікаючись об кам'янисту твердь, і, схопившись на ноги, зразу збагнув, що кінь під ним не просто, спіткнувся. Кінь бився, лежачи на боці, гатив головою об землю, хрипів і розпачливо дриґав ногами, ніби все ще поривався бігти...

Несамовито кричачи від болю й люті, сам не відаючи того, що робить, Султанмурат кинувся вслід за конокрадами:

— Сті-ій! Не втечете! Дожену! Ви вбили Чабда-ра! Батькового коня Чабдара!

Він біг, не тямлячи себе, він біг лютий і обурений, він біг і біг за ними, ніби міг наздогнати їх, зупинити й завернути назад. Конокради тікали, стукотіли в темряві копита, конокради тікали, одриваючись усе далі, а він не міг і не хотів примиритися — намагався догнати їх. Вій біг, здавалось йому, охоплений полум'ям, усе тіло його пекло, особливо обличчя й руки, пообдирані до крові. Чим скоріше й довше біг він, тим нестерпніше горіли обличчя й руки...

Потім він упав, покотився по землі, захлинаючись, перемагаючи задуху. Він не знав, куди подіти обличчя й куди подіти руки від нестерпного болю. Він корчився, зойкав, стогнав, ненавидячи цю ніч, ненавидячи ці яскраві сплески вогненного світла в очах...

Він чув, як поступово віддалявся, згасав тупіт коней, яких погнали конокради. Все слабше й глухіше здригалася земля, поглинаючи далекий тупіт копит, і незабаром усе стихло навкруги, завмерло;..

І тоді він підвівся, пішов назад, ридаючи голосно й гірко. Ніяк і нічим не міг він утішити себе, і нікому було його втішити в безлюдному нічному Аксаї. Плачучи, згадував він, як обіцяв Аджімуратові взяти його з собою, коли батько повернеться з війни. Ні, тепер уже їм з Ад-жімуратом не доведеться скакати на станцію зустрічати батька з фронту на батьківському коні Чабдарі. І тепер не посіють вони на Аксаї стільки хліба, скільки треба. І не буде тепер того дня, урочистого й радісного, коли вони повернуться з аксайських полів, тягнучи за собою в запрягах плуги, що сяятимуть дзеркальними від оранки лемешами. І не вийде вона на вулицю порадіти, не побачить його в'їзду в аїл і не стрепенеться від захоплення, не подивується з нього... Гинули мрії. Тому й плакав він...

Принюхуючись на бігу і все виразніше схоплюючи на вітрі запах свіжої крові, вовк біг куцими скоками, все ближче виходячи до того місця, звідки йшов цей сильний, збудливий дух. То був великий, хоч і охлялий за зиму старий звір з жорсткою кабанячою холкою. Він перебився зиму — доки никали на Аксаї сайгаки, тепер вони пішли з Аксаю у Великі піски на розплід. Молоді вовчі зграї трималися гір, перехоплюючи ослаблих архарів на стежках, а він переживав найтяжчу пору. Чекав появи байбаків після зимової сплячки. З дня на день чекав, з години на годину. Ось-ось повинні були байбаки потягтися на сонце. То був би порятунок. Як довго лежали байбаки в землі, в своїх глибоких, неприступних норах! Як голодно й тужно жилося вовкові в ці дні на Аксаї!

Вовк біг'На принадний запах крові, відчуваючи, як закипала в ньому глуха злоба від боязні,, що хтось перехопить здобич... То була велика їжа, то була конина. Запах поту й м'яса дурманили, паморочили голову! За все своє життя разів три або чотири щастило йому разом з усією зграєю заганяти коней.

Вовк біг, пускаючи слину з напівроззявленої пащі, вовк біг, відчуваючи гострі спазми в порожньому шлунку. Вовк біг білуватою хитливою тінню в сіруватій млі передсвітанкової ночі. ,

Хоч як кортіло вовкові наскоком кинутися на здобич, інстинкт остеріг — переборов себе, зробив круг на віддалі. І тут він зациpенів — побачив людину біля вбитого коня. Людина підвелася злякано.

— Ей! — схопився Султанмурат і притупнув ногою.

Вовк одскочив, неохоче труська побіг убік, туго затиснувши між ногами хвоста. Треба було тікати. Тут людина. Людина

заважала оволодіти здобиччю. Відбігши трохи, вовк раптом зупинився і, глухо загарчавши, обернувся до людини. Сизим і злим вогнем спалахнули у вовка очі. Пригнувши голову, вискалячись і лютіючи, вовк почав поволі наближатися.

Султанмурат зупинив його погрозливим криком і встиг стягти з голови Чабдара вуздечку. Швидко скрутив її в жгут, намотавши круг неї повіддя, а важкі залізні вудила висунув уперед. Тепер вудила стали йому за зброю.

Вовк підійшов ще ближче, притиснувся до землі, настовбурчивши загривок, і завмер перед стрибком, як накручена до краю пружина.

Султанмурат уперше в житті виразно відчув своє серце — воно, мов жива грудка, все дужче й напружено стискалося в грудях...

Султанмурат стояв напоготові, пригнувшись, з вуздечкою навідліг...